

Radulf, en bagmand fra 1100-årene – eller den varme sten i sengen

Af Per Kristian Madsen

Artiklen har sit udgangspunkt i en klassisk, hundredårig teori i dansk middelalderforskning, nemlig svaret på spørgsmålet om, hvem der hvornår og hvorfra fik bragt teglen til Danmark i 1100-årene. Mere principielt drejer det sig om samspillet mellem historie, kunst- og arkitekturhistorie og bygningsarkæologi, eller om man vil, historie og kulturhistorie. Det vil også fremgå af redegørelsen om den, der i 1924 blev udpeget som bagmand i teglsagen, nemlig Valdemar den Stores sekretær og kansler, Ribes biskop Radulf (død 1171).¹

1 Mogens Clemmensen: »Slægtskabet mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1922 (1924), s. 267-312. Seneste oversigter: Paul Nawrocki: *Der frühe dänische Backsteinbau, Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarzeit, Studien zur Backsteinarchitektur*, bd. 9, (udg. Ernst Badstübner og Dirk Schumann), Berlin 2010, s. 106; Hugo Johannsen: »Die frühe dänische Backsteinarchitektur – Themen und Tendenzen der Forschung«, *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart, Beiträge der 21. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Gdansk 18-21 September 2013*, udg. T. Torbus og K.A. Wojtzak, Warszawa 2017, s. 81-102; i samme publikation, s. 57-80, Jens Christian Holst: »Technik und Stile frühen Backsteinbaues«, jf. Jens Christian Holst: »Dokumentation og datering af murværk, Om iagttagelser og deres samspil i bygningsarkæologien«, *hikuin* 38 (2011), s. 59-80, 69, note 15; Frauke Witte: »Gebackene Steine – Waldemar der Grosse und die Backsteinmauer im Dänemark«, *Ziegelei-Museum, 37. Bericht der Stiftung Ziegelei-Museum*, Hagendorf/Cham 2020, s. 6-25; Thomas Bertelsen: *EX LATERIBUS COCTIS, Ringsted Klosterkirke og den tidligste tegl*, København 2021. Jeg er fhv. redaktør cand.mag. Ebbe Nyborg, bygningshistoriker, ph.d. Thomas Bertelsen, fhv. rigsarkivar Asbjørn Hellum, professor, dr.scient. Kaare Lund Rasmussen og mag.art. Svend Clausen taknemmelig for gennemlæsning af manuskript, for kritik og god inspiration. Inspirerende, men måske også lidt sørgmodigt, har det været at genlæse historikeren, professor, dr.phil. Niels Lunds og middelalder-arkæologen, professor Else Roesdahls tekster i en anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 99/2 (2000), s. 558-560 og den efterfølgende replik i *Historisk Tidsskrift* 100/1 (2000), s. 238-240. Indholdet af artiklen er fremlagt på et seminar på Haderslev Museum den 4. sept. 2020 samt på møde den 2. dec. 2021 i Selskabet for Historie, Litteratur og Kunst.

Fig. 1. Radulfs segl som biskop af Ribe, spejlvendt gengivelse af motivet på seglstampen (fig. 7) og dermed lig stampens ca. 9 cm høje aftryk i voks, hvoraf der ikke er noget eksempel bevaret. Indskriften lyder: »Sigillum Radulfi Dei gratia Ripensis episcopi – Radulfs segl, af Guds nåde Ribes biskop«. Efter: Henry Petersen 1886.

Tilskrivning og afskrivning

Den røde tegl og de hvide fuger – i Nordjylland brænder leret faktisk gult, og på Midsjælland flammer stenene i nogle af de ældste teglkirker ofte i rødt og gult – er for længst blevet en del af det nationale billede af mange middelalderlige danske kirkebygninger. Murværkets farve skyldes bortset fra de geologiske forudsætninger især nyere tids hårde afrensninger både ude og inde. Til selvopfattelsen bidrager det, at nogle få, navngivne personer fra samfundets øverste top i anden del af 1100-årene ikke mindst fra forskningens side er knyttet til indførelsen af tegl som nyt byggemateriale. Ofte er der tale om formodninger, tilskrivninger og følgeslutninger på baggrund af nok så beskedne og ofte tvivlsomme skriftlige udsagn om kongers, bispers eller stormænds aktiviteter, herunder deres personlige forbindelse med bygningsværkerne. Også selvom den pågældende kilde har et helt andet sigte og stammer fra en sammenhæng, hvor det i hvert fald ikke var arkitektur og kunst, der stod på dagsordenen.

Monumenterne selv har risikeret næsten at blive brugt som illustration af den almindelige historiefremstilling. Der er behov for nye undersøgelser af teglbyggeriet, og sådanne foreligger eller er på vej, men på trods heraf skal der her ikke forsøges nogen samlet gennemgang af teglstensforskningen i det nordeuropæiske rum, som middelalderens

Danmark hører til. Det ligger uden for artiklens principielle sigte – blot omtales nogle få udvalgte bygværker med direkte betydning for fremstillingen.

Sætstykker og rolleliste

Af monumenter fra perioden ca. 1150 til 1200 indgår så betydningsfulde anlæg som Danevirkes Valdemarsmur, tårnet på Sprogø, klosterkirkerne i Ringsted og Sorø samt i Bergen på øen Rügen, et ret nytillkommet særligt teglhus ved Ribe Domkirke, foruden landsbykirker i Skåne, på Sjælland og Fyn og i Sønderjylland. Teglsten var ikke fra først af forbeholdt f.eks. kirker, nogen enkelt landsdel eller et særligt nøglemonument, hvorfra den spredte sig. Og både på Danevirke og andetsteds blev det nye byggemateriale anvendt i tilføjelser til ældre anlæg.

Centrale personer er på scenen, først og fremmest kong Valdemar den Store (1157-1182) og Roskildebiskoppen, den senere ærkebiskop Absalon (Roskilde 1158-1192, Lund 1178-1201) samt i en muligvis undervurderet rolle dennes forgænger, Eskil (1137-1177). Som praktisk

Fig. 2. En frilagt strækning af Danevirkes lange teglmur, vest for porten, der førte gennem muren. Foto: Martin Ziemer/Danevirke Museum.

mand skimtes Aage Teglmester eller -brænder og måske hans navnebror Aage Stenhugger, begge nævnt i Absalons testamente fra 1201, samt desuden Lunds Domkirkes to bygmestre fra 1100-årenes første del. De fire står i kulissen, men i selskab med blandt andre ingen ringere end den tysk-romerske kejser Frederik Barbarossa (1155-1190) og hans rigskansler Rainald von Dassel (o. 1120-1167). Historikeren Sven Aggesen (ca. 1140/50 til 1200) og flere ukendte skribenter bidrager, og en partisk farvet fremstilling med kommentarer leveres som vanligt for denne periode af Saxo (ca. 1160 til efter 1208) i hans Danmarkshistorie. Heri foruden i andre kilder optræder den ifølge Saxo engelskfødte Radulf, som i litteraturen fra de sidste lige knap 100 år har indtaget hovedrollen som formidler eller iværksætter af brugen af det nye, herlige byggemateriale. Saxo giver ham dog ikke æren derfor eller for noget som helst i øvrigt. Han kalder nærmest ligeud Radulf for et fjols, som snakkede mere, end han tænkte, og gør ham til prygelknabe for de alvorlige politiske vanskeligheder, som den nys kårede kong Valdemar fik sig rodet ud i under striden mellem kejseren og paven i Rom i årene fra 1159 og fremad.

Skrevne kilder om tegl frem til ca. 1200

At tegl var noget særligt, da den kom frem på byggemarkedet, understreges af de ældst kendte kilder, hvoraf det fremgår, hvilken prestige der var knyttet til det nye byggemateriale. Uanset om det var sådanne hensyn eller en eventuel mangel på tømmer og måske natursten, som lå bag dets opdukken. Den muligvis tidligste omtale af tegl fra dansk side skyldes historikeren Sven Aggesen, som efter Valdemar den Stores død i 1182 understregede kongens tre væsentligste bedrifter, nemlig at han som det første fik døbt beboerne på øen Rügen, og dernæst:

Secundum quoque insigne fuit, quod primus in Sproua insula de coctis lateribus turrin construxit. Tertium autem fuit, quod primus Daniuerki lateritio muro refecit, quem tamen morte preuentus imperfectum reliquit.

(Hans anden glimrende stordåd var den, at han var den første, der opførte et vagttårn af brændte sten på øen Sprogø. Endelig var den tredje den, at han først udbedrede Danevirke ved en teglstensmur; dog måtte han, hindret ved døden, efterlade dette værk ufuldendt).²

2 Sven Aggesen: »Brevis Historia regum Dacie«, *Scriptores minores Historiæ Danicæ mediæ ævi*, udg. M.Cl. Gertz, 1-2, København 1917-18, i, s. 138 og 139. Oversættelse i M.Cl. Gertz: *Sven Aggesøns historiske Skrifter*, København 1916-17.

Det latinske »primus« går her på, at Valdemar var den første til at bygge de to anlæg, men om han dermed også selv hentede viden om teglbyggeri hjem, er uvist. I Saxos Danmarkshistorie, der ligesom Svens går til 1185 og blev afsluttet i ca. 1208, udbygges historien, nu også med skyldig hensyntagen til Saxos arbejdsgiver Absalon. Han omtales som ærkebiskop, og det blev han i 1178, så teksten er skrevet derefter. Efter beretningen om Thyra Danebods gamle jordvold står:

Cui postmodum Waldemari regis Absalonisque, Danicæ gentis antistitis, consimilis erga patriam pietas murum cocti lateris superiecit,...Si quidem priori munitione fundamenti loco usi, imperfectum femineæ virtutis propositum virile prudentia compleverunt,... (Senere har kong Valdemar og Absalon, det danske folks ærkebiskop, vist tilsvarende hengivenhed over for fædrelandet ved oven på denne vold at anlægge en mur af teglsten ... Den oprindelige vold brugte de derfor som fundament, da de med mandlig kyndighed fuldførte, hvad de kvindelige evner havde iværksat, men ikke fuldbragt).³

Valdemar selv fik kun højst indirekte et ord med, nemlig på den blyplade, der blev stillet ned i kongens grav i Ringsted Klosterkirke, nu Ringsted St. Bendts Kirke, hvor hans efter udgravernes afgjorte mening uforstyrrede grav fra 1182 blev fundet i 1855.⁴ Pladen har to indskrifter, en på hver side, og de er tydeligt nok skrevet med hver sin hånd og med anvendelse af forskellige redskaber, men spørgsmålet er præcist hvornår og i hvilken rækkefølge. Ved fremdragelsen stod pladen bag kongens hoved, med siden med den længste indskrift fremad. De to tekster kunne måske være nært samtidige, skønt det at forestille sig to forskellige tekster med hver sin skriver inden for en kortere tid ikke falder let, men måske i virkeligheden er det rigtige, bl.a. fordi selve det kongelige lig i graven umiddelbart bedømt henlå urørt indtil 1855. Den korteste tekst lyder:

3 Saxo, 10. bog, 3,1, bd. I, s. 628f., Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*, Danmarkshistorien, bd. I-II, Latinsk tekst udgivet af Karsten Friis-Jensen, dansk oversættelse ved Peter Zeeberg, København 2005. Når der henvises til Saxo, gælder det denne udgave og dens sidetal.

4 Nils Engberg: »Valdemar 1. den Store og Sophie«, *Danmarks Kongegrave*, red. Karin Kryger, København 2014, bd. 1, s. 273-285 m. henv. og opløste forkortelser i de to latinske gravtekster, som her gengives; Bertelsen 2021, s. 6ff.

Hic iacet danorum rex Waldemarus. primus sclavorum expugnator et dominator, patrie liberator, pacis conservator, qui filius Sancti Kanuti rugianos expugnaavit et ad fidem Christi primus convertit. Obiit autem anno dominice incarnationis M C LXXX regni svi anno XX VI IIII idus maii ...

(Her ligger danernes konge Valdemar, vendernes første betvinger og behersker, fædrelandets befrier, fredens bevarer, der som søn af St. Knud betvang Rygboerne og som den første omvendte dem til Kristi tro. Men han døde i året efter Herrens kødspåtagelse 1182 [i den latinske tekst 1180], i sin regerings 26. år, den 12. maj).

Denne tekst er almindeligvis anset for at være den ældste og nok affattet i forbindelse med gravlæggelsen i 1182. Valdemar kaldes »vendernes første betvinger« – det er igen ordet »primus«, som spøger, og man skal lægge mærke til, at der i den latinske tekst er et skilletegn mellem det og det foregående »Waldemarus«, så han fik dermed næppe tillagt et nummer i kongerækken. Det får han derimod straks i begyndelsen af den længere indskrift på pladens anden, fremadvendte side:

Hic iacet Danorum rex Waldemarus primus, sancti Kanuti filius, Sclauorum potens expugnator, patrie oppresse egregius liberator, pacis reperator et conseruator. Hic Rugianos feliciter expugnaavit et ad fidem Christi eosdem primus destructis ydolis conuertit. Murum quoque ad tocius regni presidium, qui vulgo Danewerch dicitur, ex lateribus coctis primus construxit; et castellum in Sproga edificauit. Obiit autem anno dominice incarnationis MCLXXXII, regni sui XXVI IIII Idus Maii

(Her ligger danernes konge Valdemar den Første, St. Knuds søn, vendernes mægtige betvinger, det undertrykte fædrelands udmærkede befrier, fredens genopretter og bevarer. Han betvang lykkeligt ryboerne og omvendte dem som den første til Kristi tro efter at afgudsbillederne var ødelagt. Også en mur til hele rigets værn, hvilken almindelig kaldes Danewerch, opførte han som den første af brændte sten, og han opførte en borg på Sprogø. Men han døde i året efter Herrens kødspåtagelse 1182, i sin regerings 26., den 12. maj).

Denne længere tekst supplerer den kortere ved bl.a. at nævne, at kong Valdemar, her benævnt »den Første«, byggede en mur af bagte sten »ex lateribus coctibus« på Danevirke, mens det om borgen på Sprogø

ikke anføres, om den også var af tegl.⁵ Teksten kunne dermed være tilføjet efter 1202, hvor Valdemar Sejr som den anden af dette navn kom på tronen, og hvor faderen dermed blev den først regerende af dette navn. Og her kan »primus« ikke gå på det efterfølgende, for det ville være hårt trukket at sige, at man har villet fremhæve Valdemar som St. Knuds første søn. Han var den eneste og født efter faderens død. Dog er der et eksempel på, at den svenske kong Valdemar, som regerede 1250-1279, selv kaldte sig den første på sit eget segl,⁶ hvilket for så vidt var korrekt nok, også for Valdemar den Store i hans tid. Under alle omstændigheder kan det undre, at ingen af de to indskrifter på blypladen og i lighed med Sven Aggesen fandt det nødvendigt at nævne Valdemar som bygherre for teglkirken i Ringsted. En oplysning herom optræder først langt senere, nemlig i et senmiddelalderligt katalog over de kongelige grave i Ringsted, som dog ikke er så ganske pålideligt.⁷ I den forbindelse har Thomas Bertelsen i den seneste bog om Ringsted Klosterkirke peget på, at Valdemars grav må formodes at være lagt foran højalteret i den ældre frådstenskirke, og at dens indlemmelse i teglkirken tog sin tid, afhængigt af den endelige fuldførelse af kirken i begyndelsen af 1200-årene og fjernelsen af frådstenskirken. Kongens grav kan have været åbnet under byggeriet, eller den var ikke muret endeligt til endnu, og den redigerede tekst er da skrevet til,⁸ måske ved en supplerende indvielse af bygningen, da den var kommet noget længere frem, end den kan have været i 1170. Det kan også have hængt sammen med gravlæggelsen af Valdemars dronning Sophia i 1198 ved kongens

5 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, 1, s. 164ff.; Anders Bæksted: *Danske Indskrifter, En indledning til studiet af dansk epigrafik*, København 1968, s. 46-49 m. referat af diskussionen om de to gravpladeindskrifter.

6 Allerede *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, 1, s. 185 refererer via henvisning fra Georg Galster (overinspektør på Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet) til H. Fleetwood: *Svenska medeltida kungasigill*, Stockholm 1936, s. 48, at en konge godt kan omtales som den første af sit navn, men ender med at mene, at man først efter Valdemar Sejrs tronbestigelse har fået den lange indskrift ført på, jf. Bæksted 1968, s. 48f. og Engberg 2014.

7 »Tabula Ringstadiensis«, formentlig fra sidst i 1400-årene, *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, 1, 1936, s. 162, 165.

8 Bertelsen 2022, s. 6ff., 38ff. Jf. Ane L. Bysted: »The Creation of a Cult Site for Knud Lavard in Ringsted: Foundation or Reformation?«, *Ora Pro Nobis, Space, Place and the Practice of Saints' Cults in Medieval and Early-Modern Scandinavia and Beyond*, PNM, Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History, vol. 27, red. Nils Holger Petersen m.fl., København 2019, s. 13-23, 19, hvor den hidtidige opfattelse, også af Radulfs rolle mht. teglen, refereres.

side, hvor man kan have færdiggjort eller forbedret overdækningen af de to grave under ét. En ny udgravning ville være på sin plads.

Så er det tilbage til Saxo igen, for i tilslutning til omtalen af det alvorlige skånske oprør mod ærkebiskop Absalon i 1180-82 beretter han, at Absalon søgte tilflugt på borgen »Sigøfdeø«, i dag Sövde, hvor Absalons mænd barrikaderede »vadestedet ud til øen som Absalon senere fik blokeret med en teglstensmur«. ⁹ De formentlige rester af denne mur er fundet og arkæologisk undersøgt. ¹⁰ Absalon fik bugt med oprøret med kongens hjælp, og i 1192 var han med til indvielsen af teglstenskirken i Gumlösa i Skåne, der blev beriget med fremragende relikvier, mens et talrigt og fornemt selskab var mødt frem. ¹¹ I Skåne var han desuden en af de to bygherrer bag granitkirken Nr. Åsum. Den blev rejst mellem 1178 og senest 1215, svarende til, at egetømmeret i korets tagværk er dendrokronologisk dateret til en fældning i vinteren 1184/85. Byggematerialet, såvel som at der rejstes en runesten, som fortæller om bygherrerne, er måske valgt som et bevidst gammeldags udtryk oven på oprørets nedkæmpelse. ¹²

Endvidere foreligger der fra Rügen, som danskerne erobrede fra de hedenske vendere i 1169, et brev fra den kristne fyrst Jaromar i 1193 om, at han opførte nonnernes kirke i Bergen på Rügen af teglsten. ¹³ Desuden lod Ribes biskop Omer mellem 1202 og 1204 skrive til cisterciensermunkene i klosteret i Løgum, at han skænkede dem indtægter af kirken i Nr. Løgum – som han en halv snes år før havde overdraget til munkene – og at de kunne lade kirken opføre af træ eller tegl, som deres formåen nu var. ¹⁴ Kirken, som står der i dag, er en romansk teglstenskirke med tilknytning til den sjællandske teglarkitektur, og hvor der tilmed indgår glaserede teglsten, f.eks. i småsøjlerne på langmurenes gesimser. Den er snarest opført efter Omers tid (han døde 1204),

9 Saxo 15. bog, 4, 7-8, bd. 1, s. 486f.

10 Mattias Karlsson: »‘Absalons borg’ i Sövde – en befäst anläggning från tidig medeltid«, *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2001, s. 1-17.

11 Nawrocki 2010, s. 172ff. Dateringen af kirken bygger på en nu forsvundet tekst, der hang i kirken og meddelte, hvem der grundlagde kirken, nemlig Torkil Ketilsen, og hvem der indviede den. Teksten i *Scriptores Rerum Danicarum*, V, s. 377, jf. Karl-Magnus Melin: »Medeltida inmurade fönsterramar i Lunds stifts kyrkor – 1100-talets kamp om naturressurser, och hantverk i förändring«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2018 (2022), s. 115-184.

12 Nawrocki 2010, s. 16; Melin 2022.

13 DD, 1193, nr. 196, dvs. *Diplomatarium Danicum* med den danske paralleloversættelse *Danmarks Riges Breve* (DRB), Række I-VIII og ff., udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København 1932-. I DD henvises til årstal og kilde nummer.

14 DD, 1190-1197, nr. 163; DD 1202-1204, nr. 47.

når man inddrager den enlige dendrokronologiske prøvedatering, som foreligger fra dens tagværk.

Dateringen angiver en fældning af det pågældende egetræ til efter 1188, men ikke hvor længe efter, og det fremgår ikke, om prøven kunne stamme fra en reparation.¹⁵ På en teglsten fra kirken har en eller anden skrevet »tihlsten« og det med bl.a. en runetype, som ifølge runeforskeren Erik Moltke hører til dette alfabets yngre former¹⁶ og dermed måske er fra efter 1200-årenes begyndelse, hvor der også er andre eksempler på håndværkerbrug af runer i sønderjyske kirker nord for Løgum.¹⁷ Stenen fremkom i 1960 i triumfbuens stik, og det er uklart, om man har kunnet se dens indskrift, men der er næppe tvivl om, hvad danske murere kaldte murstenene på byggepladsen. Meget sigende var det et fra latin indlånt ord, man brugte, for tegl kommer fra det latinske »tegula«, som igen bygger på udsagnsordet »tego«, der betyder at dække, altså med tagsten i det nye materiale af brændt ler.¹⁸ Et indi-

-
- 15 *Danmarks Kirker*, Sønderjylland, Kunsthistorisk Oversigt, 1963, s. 2664f. sætter kirken i forbindelse med de tidlige sjællandske teglkirker. Dendrokronologisk rapport: NM 8, j.nr. A 5771. Niels T. Sterum: *Løgum – kloster, slot og by, 'Pionerer i ødemarken'*, 1-2, Haderslev 2010a, bd. 1, s. 37 m. henv. i note 126 fastslår, at dateringen netop er en post-quem-datering, og at 1188 ikke er kirkens opførelsesår, som sammesteds s. 38 angives til omkring 1200. Dens tagværk kan dermed heller ikke som anført af Ebbe Nyborg: »Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri«, *Strejfflys over Danmarks Bygningskultur, Festskrift til Harald Langberg*, red. R. Egevang, København 1979, s. 37-64, s. 63, note 14, »tidligst være lagt ind ca. 1188«, svarende til Johannsen 2017, s. 93 om skibet, at det »laut dendrochronologischer Untersuchung frühestens um 1188 fertig gestellt war.« og heller næppe som nævnt hos Jakob Kieffer-Olsen: *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, Odense 2018, s. 71f. være opført omkring 1190. Også Per Kristian Madsen: »The earliest dated finds of Glazed Pottery in Ribe«, *Medieval Ceramics 9* (1985), s. 57-63 (62) har overfortolket den enlige prøves datering af blyglasuren på kirken, om end blyglasur som sådan optræder allerede før 1200. Tilbage bliver, indtil en tilbundsående dendrokronologisk analyse af tagværket måtte foreligge, hvad Niels Skyum-Nielsen i *Kvinde og Slave*, København 1971, s. 27 fastslår, nemlig at man endnu efter 1200 overvejede, om »en kirke i Nørre-Løgum skulle slås op i træ eller tegl.«
- 16 *Danmarks Kirker*, Sønderjylland, Kunsthistorisk Oversigt, 1963, s. 2641; Erik Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, København 1976, s. 355, 358, og om kirken selv hedder det, at den »senest kan dateres til første halvdel af 1200'erne.«
- 17 Moltke 1976, s. 353, jf. Erik Moltke: »Tømrer-runer«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, s. 151-156.
- 18 Hugo Johannsen og Elna Møller: art. »Tegl«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 18, sp. 150-158, København 1974. J.Th. Jensen og M.J. Goldschmidt: *Latinsk Dansk Ordbog*, tredje reviderede udgave ved Bent Christensen og Chr. Gorm Tortzen, København 2020, s. 923.

Fig. 3. To runebeskrevne munkesten, den ene med ordet »tihlsten« på dansk fra Nr. Løgum Kirke; den anden fra Lösen Kirke i Blekinge fortæller på latin: »eko sum lapis – jeg er en sten«. Fotos: Erik Moltke, Nationalmuseet.

rette indlån, nemlig fra tysk (jf. nutidens »Ziegelstein«), er bestemt en mulighed. I Sven Aggesens, fyrst Jaromars og Saxos senklassisk funderede latin er det »coctus later – en brændt teglsten«, som ligger til grund. Derimod fastslår endnu en runebeskrevet teglsten fra den nedrevne Lösen Kirke i Blekinge simpelthen: »eko sum lapis« – »jeg er en sten«.¹⁹

Med Mogens Clemmensen på sporet af Radulf i Italien

Et grundigt studium af arkitekturens enkelte dekorative led i en række lombardiske og danske teglbyggerier fra 1100-årene parret med læsning af Saxo og andre kilder ligger bag det fremherskende og i almindelighed accepterede hovedsynspunkt på, hvorfra og hvornår teglen kom til Danmark.²⁰ Nemlig o. 1160 og direkte fra Norditalien, dvs. ikke

19 Moltke 1976, s. 354, 356. Nawrocki 2010, s. 35, hvor stenen henføres til et måske sekundært indbygget hvælv i den i 1858 nedrevne granitkirke. Jensen og Goldschmidt 2020, s. 204, 144 og 501 og opslag »coquo, coctilis og later«.

20 Især Saxo, 14. bog, 26, 1-28,23, s. 289-313; Francis Beckett: *Danmarks Kunst, Første Del, Oldtiden og den ældre Middelalder*, København 1924, s. 146ff. Jf. Ulla Hastrup: »Romansk Tid«, *Danmarks Bygningskunst*, red. Hakon Lund og Knud Millech, København 1963, s. 87-132, 111f.; Niels-Knud Liebgott: *Dansk Middelalderarkæologi*, København 1989, s. 127f. og 264; Hans Krongaard Kristensen: »Kirker og klostre«, *Middelalderens Danmark, Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*, red. Per Ingeman, Ulla Kjær, Per Kristian Madsen og Jens Velle, København 2001, s. 273, 262; Hans Krongaard Kristensen og Jens Velle: »Teknik«, *Dagligliv i Danmarks middelalder*, red. Else Roesdahl, Århus 2004, s. 207-237, 214ff. Johannsen og Møller 1974, sp. 150, præciserede, at Clemmensens fremlagte detaljer er taget ud af deres

ad de sædvanlige kanaler fra Tyskland og Nordvesteuropa. Denne tese er fremlagt af arkitekten Mogens Clemmensen (1885-1943) i artiklen »Slægtskabet mellem lombardisk og dansk Teglstensarkitektur«, trykt i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1922, der udkom i 1924. Her fastslog Clemmensen, at teglstenenes indførelse skal ses som resultat af inspiration, både teknisk og arkitektonisk, fra Lombardiet, nærmere bestemt de to byer Milano og den lidt sydligere liggende Pavia, om end der også kunne tænkes forbindelser til teglbyggede cistercienserkirker i omegnen af Milano.²¹ Ifølge Clemmensen og på grundlag af Saxos beretning deltog Radulf som kongens udsending i et møde i Pavia i 1160, og det var ifølge Clemmensen ham, der bragte den nye teknik hjem. Clemmensen konkluderede om Radulf: »... han har altså set Teglstensarkitekturen i denne By og i Milano og har på Kong Valdemars Vegne kunnet indhente alle fornødne Oplysninger om dette i Danmark hidtil ukendte Byggemateriale.«²²

Kunsthistorikeren Hugo Johannsen fremlagde i 1988 på baggrund af fornyede italienske studier en kunsthistorisk-arkæologisk vurdering af Clemmensens resultater. Den konkluderede, og hertil bør man fortsat holde sig: »Clemmensens konklusioner var ... klare og definitive. Det kan forekomme uattraktivt at erstatte dem med vurderinger, præget af forbehold, men det ligger i sagens mere komplekse natur. Ved ensidigt at søge en forklaring på vore hjemlige teglstenskirker indenfor lombardisk murstensbyggeri og bevidst søge *alle* elementer foregrebet her opnås vel enhed, men med forvridding til følge.«²³

arkitektoniske sammenhæng. De fastslog, at en nær forbindelse mellem lombardiske og danske byggerier i tegl kun består, hvor der er tale om fælles forbilleder. Her tænkes der på cistercienserklostrene. Hugo Johannsen: »Om vore tidlige teglstenskirker oprindelse«, *Festskrift til Olaf Olsen*, København 1988, s. 247-262; Johannsen 2017, s. 84f. m. oversigt. Om tegl i fremstillinger af Danmarkshistorien: Erik Arup: *Danmarks Historie, Første Bog, Land og Folk indtil 1282*, København 1926, s. 241f. priser murstenen på Valdemar den Stores tid, men uden dér at inddrage Radulf. Hal Koch: *Den danske Kirkes Historie*, red. Hal Koch og Bjørn Kornerup, bd. 1, København 1950, s. 381; samme: »Danmarks Historie, Kongemagt og Kirke, 1060-1241«, *Danmarks Historie*, red. J. Danstrup og H. Koch, bd. 3, København 1963, s. 324, hvor også Ribe Domkirke inkluderes i rækken af teglkirker. Niels Skyum-Nielsen: *Kvinde og Slave, Danmarkshistorie uden retouche*, 3, København 1971, s. 266ff. Aksel E. Christensen: »Tiden 1042-1241«, i *Danmarks historie*, bd. 1, red. Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan; »Tiden indtil 1340«, s. 138ff. Ole Fenger: »Kirker rejstes alle vegne«, 1050-1250, *Gyldendal og Politikens Danmarks-historie*, red. Olaf Olsen, bd. 4, København 1989, s. 164 og 168.

21 Clemmensen 1924, s. 268f., 285ff., 306 – respektive s. 277 og 289ff.

22 Clemmensen 1924, s. 310f.

23 Johannsen 1988, s. 258. Jf. Johannsen og Møller 1974.

Clemmensen inddrog ikke den nærmere baggrund for Saxos vidtløftige beretning, som hører til i en helt anden, storpolitisk sammenhæng end i en historie om teglens indførelse i Danmark. Saxo lader klart forstå, at det drejer sig om den danske inddragelse i skismaet i kirken, dvs. striden mellem den tysk-romerske kejser Frederik Barbarossa og hans lyd pave Victor versus den romerske pave Alexander 3. i årene fra 1159 om, hvem der skulle stå øverst på magtstigen, kejseren eller paven.²⁴ Når det gælder mødet i Pavia, har Clemmensen næppe kendt og i hvert fald ikke henvist til hverken kejserens indkaldelse til mødet, der bl.a. var rettet til den danske kirke,²⁵ eller til de akter, som blev udsendt efter dette. Heraf fremgår, at den danske udsending var biskop Elias af Ribe (1142–1162), mens ingen Radulf er nævnt.²⁶ Selvfølgelig kan han have været med uden at blive nævnt, og når Hal Koch salomonisk og ligefremt skrev i 1963, at både Elias og Radulf var af sted, så er man nær ved at tro på det, selvom det jo ikke beviser Clemmensens opfattelse. I 2020 nævnte derimod Frauke Witte i forbindelse med diskussionen om den lombardiske forbindelse, at Elias var i Pavia i 1160.²⁷

Clemmensen overså sandsynligvis, at sagen drejede sig om den danske konges vasalforhold til den tyske kejser og de konsekvenser, skismaet dermed fik for kong Valdemar.²⁸ Han havde behov for at opnå kejserens godkendelse af sin nye kongemagt, hvilket fra kejserens side krævede, at han blev kejserens lensmand eller vasal i lighed med tidligere danske konger og dermed modtog sit riges krone af kejserens hånd. Fra kejserlig side blev der allerede i 1152 henvist dertil over for Valdemars forgængere, kongerne Svend Grathe og Knud,²⁹ samt i

24 Valdemar den Store, Absalons og Eskils og dermed Danmarks involvering og konsekvenserne deraf er skildret i Danmarkshistorierne af f.eks. Arup 1926, s. 235f.; Koch 1963, s. 265ff.; Skyum-Nielsen 1971, s. 165ff.; Aksel E. Christensen 1977, s. 135f. og Fenger 1989, s. 151.

25 DD, 1159, nr. 135.

26 DD, 1160, februar, nr. 138, jf. nr. 137 og 139; Michael Gelting: »Kansleren Radulfs to bispevielser, En undersøgelse af Saxos skildring af ærkebisper- og pavestriden 1159–1162«, *Historisk Tidsskrift* 14/1 (1980), s. 325–336, s. 327, hvis kronologiske analyse følges her, jf. Michael Gelting: »En bispekarriere. Helias af Ribe, en flamlænding i 1100-tallets Danmark«, *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig, Århus 1985, s. 1–15.

27 Koch 1963, s. 265; Witte 2020, s. 18.

28 Saxo, 14. bog, 26, 1–3, s. 288–291 jf. 28,1–23, s. 298ff. Saxo har for denne periode givet kunnet udnytte de kongelige arkiver og dermed oparbejde en præcis kronologi. Men det gør næppe hans skildring mindre tendentios.

29 DD, 1152, 18. maj, nr. 110, jf. bøn om hjælp fra Svend (Grathe) og Knud Magnussen, DD 1151, nr. 103 og 104.

1157 ifølge Frederik Barbarossa til »Danernes konge Peder, som var blevet kaldt til vort hof, og efter at have svoret os en mands- og tro-skabsed modtog han rigets krone af vor hånd«. Denne »kong Peder« kan være identisk med Svend Grathe, eller der foreligger en forveksling med Valdemar efter Svends død. Valdemar synes nemlig allerede straks efter sin sejr i 1157 at have sendt gesandter til kejser Frederik med anmodning om anerkendelse.³⁰ Det var også ham, som i 1158 lovede at møde frem for kejseren senest 40 dage efter dennes hjemkomst fra Italien.³¹ Opfattelsen i det kejserlige kancelli, hvis chef siden 1156 var Rainald von Dassel (o. 1120–1167), af Valdemars stilling som én blandt flere lyd konger fremgår klart i det kejserlige referat af et undskyldende brev fra kongen af Danmark, altså Valdemar, der desværre ikke kunne komme til koncilet i Lodi 1161, men sendte sin godkendelse af de trufne bestemmelser.³² Sådan som sagen udviklede sig, endte det med, at Valdemar faktisk tog sit land som len af kejseren. Efter Saxo på grund af list fra kejserens side og uden det egentlig rigtig betød så meget, mens Valdemar i henhold til tyske kilder, og uden Saxo kommer nærmere ind på det, modtog sit riges krone af kejserens hånd ligesom sine forgængere.³³ Dermed støttede han Frederik Barbarossa i kampen mod pavemagtens overhøjhed, og det blev Saxos opgave omkring 1200 at bortforklare de faktiske forhold og dermed redde kongen samt

30 DD, 1157, nr. 117. John Danstrup: »Træk af den politiske Kamp 1131-82«, *Festskrift til Erik Arup den 22. November 1946*, København 1946, s. 67-87, s. 76 samt Koch 1963, s. 260 m. henv. til den tyske krønikeskriver Rahewin, i *Otonis et Rahewini Gesta Friderici I. Imperatoris, editio tertia*, red. G. Waitz, Hannover og Leipzig 1912, *Rahewini Gesta Friderici Imp.*, II, s. 105f. (1152) om de stridende danske konger Petrus, Svevus og »Gnutonem« III, s. 197f. om henvendelse fra den nyvalgte, danske konge (1158), jf. lib. IV, s. 341 (1160). Johannes Steenstrup: »Dobbelte navne – Erik Lam – David«, *Historisk Tidsskrift* 6/4 (1892-94), s. 729-741, antager s. 737f., at Peder er lig med Svend, som et eksempel på tidens brug af dobbeltnavne af henholdsvis kristen og nordlige oprindelse.

31 Danstrup 1946, s. 76, jf. foregående note.

32 DD, 1161, nr. 144. Swen Holger Brunsch: »Rainald von Dassel, Erzbischof von Köln (1120-1167)«, *Portal Rheinische Geschichte, Biographien, rheinische-geschichte.lvr.de/Persoenlichkeiten/rainald-von-dassel*, 2017, samme, »Adolf I. von Altena, Erzbischof von Köln (1193-1205, 1212-1216)«.

33 Saxo, 14. bog, 28, s. 16, 309. Skyum-Nielsen 1971, s. 167f. mente, at Valdemars »tilslutning« til kejseren og hans modpave kun var udtryk for forhaling og led i et indenrigspolitisk opgør med ærkebiskop Eskil. Men det ændrer dog ikke på, at Valdemar med følge havde ment det nødvendigt selv at rejse til St. Jean-de-Losne, hvor det ville være til at forudse, at han kom til at aflægge ed, jf. Danstrup 1946; Erik Niblaeus: »Lords and Lordships in Saxo Grammaticus's Gesta Danorum«, *Viking and Medieval Scandinavia* 15 (2019), s. 203-244, 228f.

Absalon ud af suppedasen som skismatikere med æren i behold. Fri af Saxos sublimt forførende spin kommer vi aldrig, og man kan spørge, hvad hele historien har med tegl og kirkebyggeri at gøre? Men på det giver Saxo faktisk selv til allersidst antydningen af et svar – vent og se.

Med Radulf og kong Valdemar på rejse

Fra kejserens side blev der i forbindelse med skismaet indkaldt til tre kirkemøder eller konciler, hvor man skulle drøfte striden om de to paver og i realiteten få fastslået, hvem der stod højest på magtstigen, paven eller som ønsket af Frederik Barbarossa selv, kejseren. To af møderne blev afholdt i Lombardiet, som nævnt i Pavia i februar 1160, foruden i Lodi i juni 1161. Begge byer ligger syd for Milano. Det tredje fandt med deltagelse af den danske konge og hans følge sted i den østfranske lilleby St. Jean-de-Losne sydøst for Dijon og i Besançon i august 1162.³⁴ Saxo fortæller, at kongen sendte Radulf af sted til kejseren, men ikke hvornår eller hvor han mødte denne. Det kan jo have været på ethvert tidspunkt efter kongevalget 1157. Saxo lader Radulf vende hjem med hovedet fordrejet af den smiger, som kejseren og dennes pave har ladet ham nyde, både til sig selv og til kongen.³⁵ Af Saxos fremstilling af det, Radulf havde hørt, fremgår imidlertid, at Saxo, som skrev på afstand af begivenhederne, har kendt til og nærmest parafraseret akterne fra Pavia, som givet er eftersendt til kongen i Danmark og dennes udsending, biskop Elias, som allerede i Pavia havde godkendt dem, foruden måske også til den danske kirke ved ærkebiskop Eskil.³⁶

Elias' deltagelse i et kejserligt indkaldt koncil med det mål at anerkende kejserens fremfærd forudsatte kong Valdemars forudgående accept. Måske var det Saxo om at gøre at sløre dette ved at benytte den lavere rangerende Radulf som stedfortrædende syndebug og som den, der lod sig besnakke af kejseren til at lokke Valdemar virkelig på glatis. Så i realiteten var Radulf måske slet ikke på nogen særskilt rejse til kejseren, og hvis han var, kan det også være sket på et tidspunkt efter koncilet i Pavia i februar 1160 og før august 1162.³⁷ Både ved i 1157 at nedkæmpe Svend Grathe, som var kejserlig vasal, og ved at udeblive fra mødet i Lodi må Valdemar have bragt sig i en uheldig situation som en, der ikke iagttog sine forpligtelser over for kejseren, og fra kejsere-

34 Gelting 1980, s. 325.

35 Saxo, 14. bog, 28, 1-3, s. 300f., 14. bog, 28, 20, s. 311.

36 DD, 1160, 16. februar, nr. 137, med redegørelse s. 260; Danstrup 1946, s. 77; Gelting 1980, s. 327 med henv. til diskussionen.

37 Jf. Danstrup 1946, s. 77.

rens side var det ikke mindst en bekræftelse af vasalforholdet, som forventedes. At nægte eller undlade det og få kejseren aktivt imod sig ville ikke være heldigt for Valdemars endnu nye og stadig anfægtbare kongemagt, som havde behov for kejserlig accept.

Så måske kom allerede Elias og siden Radulf hjem med klar besked og lokkende løfter fra Frederik Barbarossa. Det fik kong Valdemar til at handle eller Saxo til efterfølgende at hævde, at han gjorde det, for dermed at friholde Absalon og til dels kongen for medansvar på grund af Radulfs påstået naive referat. I hvert fald understreger Saxo, at det straks efter Radulfs fortælling var kongens egen og hurtige beslutning uden nogen tøven at få foranstaltet en rejse til kejseren, dvs. til det tredje af koncilerne, det i St. Jean-de-Losne i august 1162. Radulf var med, og Valdemar krævede desuden deltagelse også af Absalon, skønt denne vægrede sig vældigt og derved af Saxo blev markeret som forbeholden over for den skismatiske kejser og hans pave. Desuden bestod følget af Esbern Snare og Sune Ebbesen af Hvideslægten, foruden stormænd fra både Fyn og Jylland. Fra kongens egen klan deltog prins Buris, for, som Saxo skriver, »at han ikke skulle gøre oprør derhjemme mens han (Valdemar) var væk«, så indenrigspolitikken skulle også afsikres. Absalon var imod rejsen og søgte at få kongen til at blive hjemme, men intet hjalp, og der skildres stridigheder på vejen i selskabets ledergruppe, hvoraf det tydeligt fremgår, at kong Valdemar satte man sig ikke op mod. Kun Esbern vovede det, da Absalon havde fået nok. Esbern advarede indtrængende mod den falske, tyske kejser og hans plan om at få Valdemar til at aflægge lensed. Valdemar blev rasende og beskyldte Esbern – af alle – for at være en kryster.³⁸

Rejsen både ud og hjem var præget af mangel på selv det nødvendige, og stormænd på vejen måtte træde hjælpende til både med mad, hestefoder og overnatning såvel som eskorte. Ruten hjemmefra gik til Ejderen, der var grænsen mellem kongeriget og grevskabet Holsten, og dernæst til Metz, og på vejen bragte de tyske mødre ifølge Saxo af ren overtro deres småbørn frem for kongen, så han kunne lægge sin hånd på dem, og bønderne bad ham så ud af deres korn for at få det til at gro bedre.³⁹ Det er uden at vide det nærliggende at tro, at selskabet har søgt skibssejls ned ad Rhinen og måske Mosel så langt som muligt.

38 Saxo, 14. bog, 28, 4ff. og s. 10-11, 301-307.

39 Saxo, 14. bog, 28, 6-13. s. 303-307. Såning i august er vel muligt længere sydpå. Om kongelig helbredelse af skrofulose, den kongelige syge, ved håndspålæggelse, se Marc Bloch, *The Royal Touch – Sacred Monarchy and Scrofula in England and France*, London 1973.

Mødet med kejseren gik det ikke godt med, for han huskede hverken løfter endsige nogen Radulf, skønt denne selv stod foran ham, uden dog at turde sige noget, og blev peget på af Absalon, skriver Saxo. Herefter fulgte kong Valdemars endelige, forsmædelige accept af kejserens krav, da han med Saxos ord måtte »lægge begge sine hænder i hans og sværge ham lydighed«, altså bekræfte, at han og med sit rige og formentlig efter modtagelsen af sin krone af kejserens hånd var tysk vasal. Så fulgte afholdelsen af det indkaldte koncil, herunder en belæring fra Rainald von Dassel samt bandlysning af den romersk valgte pave, Alexander 3. Herunder sneg Valdemar og Absalon sig ud, ifølge Saxo. Hjemturen gik over Mainz og derfra måske op ad Rhinen samt efter beretningen at dømme igen hjem over Holsten, hvor grev Adolf svor en troskabsed til kongen.⁴⁰ Lidt som et plaster på såret var det vel en fremhævelse af Valdemars position som fyrste med egne lensmænd. Og godt var det også, at dronning Sophia i 1163 fødte Valdemar en søn, den senere Knud 6. (1182-1202).

Hvad kunne de fortælle om fra rejsen?

Det var en meget lang rejse, kongen og hans følge foretog. Kører man i dag fra f.eks. Roskilde og hele vejen til St. Jean-de-Losne, bliver det til 1300 km hver vej, så det har taget sin tid. Der var meget at se og opleve, ikke mindst af kirkearkitektur, men teglkirker har det i modsætning til brudstenskirker været småt med. Rhinlandets kirkearkitektur var endvidere helt frem til godt ind i 1200-årene stærkt romansk præget, for gotikkens gennembrud skete sent med Kölns Domkirke, der blev påbegyndt i 1248. Romansk stil stod derimod allerede for fald i Nordfrankrig siden midten af 1100-årene, for i 1140 havde abbed Suger (død 1151) fået påbegyndt vestfacaden og dernæst i 1144 indviet østpartiet af sin normsættende, gotiske klosterkirke i Saint-Denis lige uden for Paris.⁴¹ Absalon må – men det er og bliver en formodning – have kendt til Suger og hans virke samt hans kirke fra sin tid som studerende i Paris fra midten af 1140'erne og et tiår frem, til han igen var hjemme på Sjælland i 1156, hvorfra han vedligeholdte sine franske

40 Saxo, 14. bog, 28, 14-23, s. 307-313. Niblaeus 2019, s. 228f.

41 Saint-Denis, se Otto von Simson: *Die gotische Kathedrale, Beiträge zu ihrer Entstehung und Bedeutung*, Darmstadt 1972, s. 98ff., 137ff., 143, 146 – vestpartiet 1140, koret indviet 1144, korsarm, skib og vesttårn under arbejde 1149, skibet først færdigt efter Sugers død 1151. Om Paris dengang, se Birger Munk Olsen: »Absalons studier i Paris«, *Absalon, fædrelandets fader*, red. F. Birkebæk, T. Christensen og I. Skovgaard-Petersen, Roskilde 1996, s. 57-72 (59f.).

Fig. 4. Saint-Denis, udsnit af østpartiets indre. Foto: Per Kristian Madsen.

forbindelser.⁴² De var også til stede under hans fransk uddannede efterfølgere i både Lund og især Roskilde i begyndelsen af 1200-årene, men de var ikke enerådende og omfattede ikke selve teglbygningsteknikken.⁴³

I Paris blev den nuværende Notre-Dame Katedral påbegyndt i 1163, året efter det kongelige rejseselskabs tur, og gik dets rejse via Paris, hvad intet vides om, kunne Absalon have været fremmedfører i byernes by, så gotikken var kommet til Danmark næsten før romanikken! Alt kan tænkes, men med risiko for at komme på linje med Clemmensen. For han skrev med henblik på teglhistorien og koncilet i 1162: »På mødet kan Kong Valdemar og Absalon personlig have talt med kyndige Mænd om Teglbrændingskunst.« Her forestillede han sig, at cisterciensere, som Frederik Barbarossa i foråret 1162 havde fordrevet fra deres klostre uden for Milano, skulle have opsøgt Valdemar og hans følge i St.-Jean-de-Losne for at søge støtte og bidrage med deres viden.⁴⁴ Radulf som mellemmand tilbage fra hans påståede indsats i 1160 nævnes ikke. Men ellers lyder Clemmensens ukritiske formodning i dens nu arkaiske form næsten som et ekko af Saxos ældre bestræbelser på at sætte sine mandlige og mandige helte i det bedst mulige lys. At pleje omgang med kejserens modstandere var nok ikke det klogeste, en vasal som Valdemar havde kunnet gøre, og det sågar i udlandet, telt om telt med kejseren selv, som han her var helt afhængig af. Ifølge Clemmensen, og Rydårbogen, der er nedfældet en del senere, nemlig ca. 1250-1300,⁴⁵ tog kong Valdemar straks ved hjemkomsten fra Frankrig fat på Danevirke, i hvert fald skete det jo ifølge Sven Aggesen før 1182, hvor kongen døde. Med Danevirke som et værn mod syd skal man dog ikke kun tænke på frygten for kejseren, men også på den stærke her-

42 Munk Olsen 1996, s. 57. Til Absalons venner fra tiden i Paris hørte, ud over Vilhelm, som blev abbed i Æbelholt, også abbeden af Ste.-Geneviève-Klosteret, Etienne eller Stefan, senere biskop af Tournai. Som abbed skrev han bl.a. til Absalon, Knud 6. og andre stormænd med bøn om hjælp til bl.a. et nyt blytag på sin kirke, DD, ca. 1188, nr. 154-159, Per Kristian Madsen og Thomas Bertelsen: »Fra bly til bly – klosterkirkens tagbeklædninger«, *Sorø Klosterkirke, Undersøgelser og restaurering 2018-2021*, red. Jens Bertelsen, Thomas Bertelsen og Per Kristian Madsen, København 2022, (under udgivelse). Domkirken i Tournai og ikke mindst Stefans tilbygning til den er sat i forbindelse med Roskilde Domkirkes opførelse, se Beckett 1924, s. 147f.

43 Ulla Hastrup: art. »Fransk stilinnflytelse – Danmark«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 4, sp. 586ff.

44 Clemmensen 1924, s. 311.

45 *Annales Ryenses*, udg. af Erik Kroman i *Danmarks Middelalderlige Annaler*, København 1980, s. 166, oversættelse: *Ryd Klosters Årbog*, udg. af Rikke Agnete Olsen, Århus 1989, s. 49f.

tug af Sachsen og Bayern, Henrik Løve (ca. 1129-1195), der som den dominerende konkurrent i kampen om herredømmet syd for Østersøen vel var værd at kunne stå sig godt med – og i givet fald også at kunne modstå.⁴⁶

Monumenter, tekniske kendetegn og arkitektoniske fællestræk

Exit Radulf som dansk tegls eksklusiv bagmand. Umiddelbart noget mere oplagt havde det været, om Clemmensen i stedet havde peget på biskop Elias, hvis han havde kendt til hans deltagelse i Pavia, selvom det også ville rejse helt tilsvarende spørgsmål som nu med Radulf. Eller han kunne have nævnt ærkebiskop Eskil, som i 1156-57 opholdt sig i Rom, og som meget vel kan have passeret gennem Lombardiet på sin rejse.⁴⁷ Både Eskil og Absalon med flere indfødte danskere, og bl.a. de to udlændinge Elias og Radulf, står som repræsentanter for kirkens internationale forbindelser og de deraf følgende muligheder. For alt taget i betragtning består der, som også Hugo Johannsen har fastholdt det, en forbindelse både på det arkitektoniske og det tekniske område, som blot er mere sammensat, end Clemmensen antog, og heller ikke enerådende.⁴⁸ Han pegede i artiklen fra 1924 eksklusivt og dermed også ekskluderende i forhold til andre muligheder på de særskilte tekniske ligheder og stiltræk i henholdsvis Milano og Pavia, som han kunne anføre paralleller til i det sjællandske romanske teglbyggeri, først og fremmest i Ringsted og i Sorø Klosterkirke. Han inddrog også de lombardiske stiltræk i den ældre Lund Domkirke, som er påbegyndt i sandsten først i 1100-årene. Han formodede endog, at to af dens ved navn kendte bygmestre, arkitekten Donatus og stenhuggeren Regnerus, ligefrem kan have givet råd om at få taget teglen i brug i Danmark, selvom de to herrer faktisk ikke vides at have haft deres baggrund i teglstensområdet i Lombardiet eller brugte tegl i kirken i Lund.⁴⁹

46 Fenger 1989, s. 163.

47 Skyum-Nielsen 1971, s. 165. Jf. DD, 1157, nr. 119. Nawrocki 2010, s. 117f. angiver 1155 som året for Eskils rejse.

48 Johannsen 1988, s. 258 med citat ovenfor.

49 Indvielserne af Lund Domkirkes kryptalter er nævnt i domkirkens *Necrologium*, se: *Necrologium Lundense, Lunds Domkyrkas Nekrologium*, udg. Lauritz Weibull, Lund 1923. Det skete i 1123 for hovedalterets del (*Necrologium*, s. 80), 1126 for det venstre og 1131 for det højre (*Necrologium*, s. 83, 51) og 1145 for hele kirkens vedkommende tiligemed det højre sidealter i højkirken (*Necrologium*, s. 90ff.). 1146 indviendes det venstre alter i højkirken (*Necrologium*, s. 92), DD 1146, 11. september, nr. 94. Donatus og Regnerus er optaget i Lund Domkirkes *Necrologium* under deres dødsdage, s. 101 og 61 og med betegnelserne arkitekt henholdsvis stenhugger.

Danevirke

Valdemar den Stores teglmur på Danevirke glimrer i nogen grad ved sit fravær fra diskussionen. Det er måske, fordi den i modsætning til kirkerne ikke smykkes af interessante arkitektoniske stiltræk, men i dag fremstår mestendels som en kompakt, plyndret murkerne helt af teglsten. Valdemar efterlod den i henhold til Sven Aggesen ufuldført ved sin død i 1182, men den var nok sine fem til syv meter høj og indtil to en halv meter tyk og var sat på et kraftigt fundament af kampesten i ler. Det gik ned til halvanden meter under terræn, og stenene er sandsynligvis taget i Danevirkes ældre mur af marksten fra o. 800. Valdemarsmuren strakte sig over 3,5 til 4 kilometer og var muret op alene af ensartede munkesten i et antal af ca. 6.700.000, som menes at udgøre et samlet volumen på ca. 37.000 kubikmeter. Hertil kommer mængder af kalk til mørtel. Muren var uden tvivl det mest omfattende byggearbejde i datiden, men dens rolle som nationalt mindesmærke hører fortrinsvis hjemme langt senere.⁵⁰

Tårnet på Sprogø

Af det tårn, Valdemar den Store ifølge Sven Aggesen fik bygget på Sprogø, er der ikke noget at se i dag, og det er småt med arkæologiske oplysninger om det. Det stod efter alt at dømme på samme sted som det nuværende fyr og havde en firsidet grundplan i henhold til iagttagelser i forbindelse med fyrtårnets opførelse. Ved kanten af den stejle banke er der rester af en ringmur af granitsten. Stumper af munkesten kan stamme fra tårnet eller fra ringmurens øvre dele og dermed udgøre en bekræftelse på Sven Aggesens oplysning.⁵¹

Ringsted Klosterkirke

Clemmensen kom i forbindelse med Ringsted ind på »Teglmester Åge«, på latin »magister laterum« fra Absalons testamente 1201, som formentlig var teglbrænder, selvom titlen »magister« kunne tyde på

50 Se note 2. Holst 2017, s. 61; Matthias Maluck: »Reviewing the functions of the Danevirke«, *Interaktion ohne Grenzen, Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts, Festschrift für Claus von Carnap-Bornheim zum 60. Geburtstag*, udg. B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile og U. Ickerodt, Kiel/Hamburg 2017, bd. 2, s. 607-618; 615f. I samme publikation også: Nis Hardt: »Das Danewerk – der Wandel eines nationalen Symbols«, s. 809-818; Witte 2020, s. 11ff., 15; Bertelsen 2021, s. 75ff.

51 Vilhelm la Cour: *Danske borganlæg*, 1-2, København 1972, bd. 1, s. 153ff.; Bertelsen 2022, s. 76ff.

noget mere end det.⁵² Ham havde Francis Beckett ifølge Clemmensen foreslået som bagmand for den nye bygningsteknik og dens hastige udbredelse. Det anså Clemmensen til gengæld for helt utænkeligt. En enkelt mand på en studierejse til Italien kunne ikke formå at suge alt dette til sig og få det spredt ud igen derhjemme. Hertil skulle der formeres en samlet stab af lombardiske bygmestre og andre kyndige mænd.⁵³ Beckett tog imidlertid straks og i 1924 meget klart afstand fra nogensinde at have så meget som drømt det, Clemmensen hævdede, han skulle have fremført.⁵⁴ Bortset fra det leverede Clemmensen her nok ubevidst nogle gode kritikpunkter mod sin egen tese om Radulf som en enlig, eksklusiv bagmand for teglens indførelse, tilmed og i modsætning til Åge sikkert uden særlig forstand på byggeri.

Clemmensen gik allerede et par sider inde i sin artikel ud fra, at benediktiner-klosterkirken i Ringsted blev påbegyndt allersenenest i 1163, og at hele dens østparti til og med korsarmene og sideskibenes østligste fag stod færdigt ved kirkefesten i 1170.⁵⁵ Dvs. en byggestart og et lynsnart opførelsestempo, der har Radulfs påståede rejse i 1160 til forudsætning. Desuden faldt Ringsteds opførelse dermed sammen med kongens Frankrigsrejse i 1162 og den derefter påbegyndte mur på Danevirke.⁵⁶ Formodentlig er det netop herfra, at året 1163 er hentet.

Så hurtigt som her antaget kan det ikke være gået til i Ringsted. Kirkens bygningshistorie er kompliceret som udtryk for en længere og foranderlig proces, hvor man har søgt sig fremad. Østpartiet af den frådstensbyggede forgænger til teglkirken stod efter alt at dømme længere end hidtil formodet, nemlig helt frem til efter gravlæggelsen af Valdemar den Store i 1182, og en færdiggørelse af teglskibet skete næppe førend i begyndelsen af 1200-årene.⁵⁷ Datoen for kirkefesten i 1170, den 25. juni,⁵⁸ markerer ikke et trin i byggeriet, men blev mulig-gjort af den pavelige godkendelse af Knud Lavard som helgen. Med den var grundlaget på plads, og kong Valdemar indbød ifølge Saxo

52 DD, 1201, nr. 32. Holst 2017, s. 61.

53 Clemmensen 1924, s. 307f.

54 Beckett 1924, s. 298.

55 Clemmensen 1924, s. 269.

56 Annales Ryenses, s. 166; Olsen 1989, s. 49f.

57 Johannsen 1988; Nawrocki 2010, s. 225; Karin Kryger og Nils Engberg: »S. Bendt i Ringsted, helgengrav og kongebegravelse«, i Kryger 2014, bd. 1, s. 253-272 (260) refererer med et vist forbehold den ældre opfattelse af bygningshistorien. Johannsen 2017, s. 88ff.; Bertelsen 2022, s. 40ff.

58 DD 1169 nr. 181; Saxo 14. bog, 40,1, s. 380f.; Bysted 2019, s. 20; Bertelsen 2021, s. 58.

straks rigets stormænd til Ringsted til Sankt Hans, »hvor han på én gang ville hylde sin far som helgen og sin søn som konge.« Allerede som ung forsøgte Valdemar sig sammen med Sven Grathe med at få skrinlagt Knud Lavard, og i et af Valdemars første regeringsår fik han klosteret i Esrum til at bidrage med guld til forgyldningen af sin fars skrin.⁵⁹ Et sådant lå Knud Lavard altså måske allerede i før 1170, og muligvis var det derfor ikke en primær skrinlæggelse i 1170, Saxo fortalte om, da han skrev, at ærkebiskop Eskil »patris eius ossa are traduntur – henlagde hans fars ben på alteret«, men en translation af Knud oven på en tidligere åbning af hans grav, hvor han var blevet skrinlagt. Kåringen af sønnesønnen Knud som medkonge blev sat igennem allerede i 1166, så med Eskils kroning af ham som næste led i festen i Ringsted 1170 tilføjedes den kirkelige godkendelse af det herskende slægtsdynasti. Og det kan på den årstid alt sammen have udspillet sig i fri luft med centrum i højalteret i den påbegyndte teglkirkens hovedapsis. Saxo undlader beklageligvis et nærmere referat af kirkefestens program, men nævner dog, at et par fornemme udsendinge fra den norske konge efter kroningen »trådte op [...] på forhøjningen« for at bede om en fredsftale. Udendørs eller inden døre er svært at sige, men Saxo lader det være optakten til en ubrudt række af succeser for kongen.⁶⁰ Solen må have strålet på en sådan dag, hvor mange har kunnet og skullet se til.

Sorø Klosterkirke

Sorø Klosterkirke med dens ordensprægede cistercienserplan skyldes Absalons reform af Hvideslægtens ældre benediktinerkloster i begyn-

59 Bysted 2019, s. 18. Om guldet, DD 1157-1160, nr. 122.

60 Saxo, 14. bog, 40,12-41,1, s. 388f. Senest om kirkens bygningshistorie, Bertelsen 2022. Saxo, 14. bog, 40, 12, s. 349, undlader beklageligvis en nærmere omtale af kirkefestens indhold og forløb, men lader den danne optakt til en ubrudt række af succeser for kongen. Koch 1950, s. 176 til eksempel: »Helgenkroningen havde intet kirkeligt indhold«, jf. Koch 1963, s. 287 om »århundredets centrale begivenhed«, hvorpå Skyum-Nielsen 1971, s. 180, slår fra sig: »Det er en misforståelse, at århundredets centrale begivenhed foregik i en kirke – i Ringsted 1170.«, om end han efter at have betegnet Knuds kroning som »accessorisk«, s. 153, netop fremhæver kirkefesten som udtryk for en succes. Her overser begge forfattere fra hvert sit ringhjørne, at kirkefesten set med datidens øjne i den grad forudsatte et religiøst og kirkeligt indhold, og at den foregik i kirkeligt regi og på kirkens indviede grund. Og store udendørs forsamlinger går langt tilbage, jf. Anne Petersen og Per Kristian Madsen: »Jelling zur Zeit Harald Blauzahns – ein weit offenes Zentrum«, *Interaktion ohne Grenzen, Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*, 2, Schleswig 2017, s. 649-661 (656f.).

delsen af 1160'erne. Opførelsen i tegl af den stående Sorø Klosterkirke kom muligvis endda tidligere fra start end Ringsted,⁶¹ og ifølge Clemmensen skete det måske under indtryk af personlige forbindelser til cistercienserklosteret i Chiaravalle Milanese, som stod under bygning de samme år.⁶² Hvad der her mere præcist blev tænkt på, vides ikke. Under alle omstændigheder havde den hierarkisk opbyggede, internationalt samarbejdende og vidt forgrenede cistercienserorden sit udspring i Frankrig. I Danmark begyndte det med ærkebiskop Eskils grundlæggelse af Herrisvad i Skåne i 1144 som en aflægger af Citeaux samt Esrum i Nordsjælland, som cisterciensiske brødre direkte fra Clairvaux indtog i 1153. Stiftelsen var måske et slægts- eller såkaldt huskloster for Eskils slægt, på linje med bl.a. Hvidernes Sorø og Peder Bodilsens ældre Skovkloster.⁶³ Det mindre godt kendte Esrum, hvad angår de ældste bygninger, var bl.a. moderkloster for Sorø, og Esrum bør i højere grad indgå i udforskningen af landets primære teglbyggerier, måske som blot lidt tidligere end de bevarede kirker i Sorø og Ringsted og som eksempel på direkte franske træk i plan og arkitektur.⁶⁴

Murteknik, murbehandling og stenstørrelse

Til de egentlige kendetegn ved det tidlige teglstensbyggeri har man regnet anvendelsen af fuldmur, dvs. at der er muret med hele teglsten i murens fulde bredde, f.eks. som på Danevirke og i Gumlösa Kirke. Dette er dog ikke forbeholdt de ældre teglstensanlæg.⁶⁵ Hertil kom-

61 Jf. Bertelsen 2021, s. 88ff.; Johannsen 2017, s. 91f.; Svend Clausen: »Kristningsproces og iscenesættelse omkring Sorø Klosters grundlæggere«, samme: »Cisterciensernes grundlæggelsesberetning, en nyfundet kilde til Sorø Klosters grundlæggelse, samt dens plads blandt danske ordenskrøniker«, J. Bertelsen, Th. Bertelsen og Madsen 2022.

62 Clemmensen 1924, s. 311.

63 DD 1151, nr. 106 og 1151-1157, nr. 107. *Danmarks Kirker*, Frederiksborg Amt, 1967, s. 1041, 1050; Hans Krongaard Kristensen: *Klostre i det middelalderlige Danmark*, Aarhus 2013, s. 53, 68f.

64 Becket 1924, s. 132 og C.M. Smidt: *Cistercienserkirken i Løgum*, København 1931, 70ff. pegede for Sorøs vedkommende på franske træk, jf. *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, 1, 1936, s. 31; Nawrocki 2010, s. 162ff., hvis opfattelse af Esrum som Nord-europas ældst kendte teglstensmurværk skal nævnes; Johannsen 2017, s. 85ff., 91; Thomas Bertelsen: »Sorø Klosterkirkes bygningshistorie«, i J. Bertelsen, Th. Bertelsen og Madsen 2022, jf. i samme bog Sara Næss Elleskov, Hans Mikkelsen og Per Kristian Madsen: »Udgravning i Sorø Klosterkirke 2020«.

65 Krongaard Kristensen 2013, s. 304ff. påpeger, at fuldmuringsteknikken også findes i andre og yngre bygværker end de ældste danske teglkirker, og at der ikke er tale om et holdbart dateringsgrundlag. Bertelsen 2021, s. 79ff. giver den nyeste oversigt og nævner s. 84 på linje med Krongaard Kristensen 2013, s. 298f., at teglhuset ved Ribe Domkirke (se nedenfor) kunne være det eneste kendte teglbyggeri i Danmark fra før Valdemar den Stores kongetid.

mer, at murstenenes yderside tillige kan være »riflet«, altså tilhugget på tværs eller skråt af langsider og ender med en hammer eller mejsel, sådan som det også efter romersk tradition blev gjort i Lombardiet, oprindeligt fordi man tildannede store teglsten til ny anvendelse.⁶⁶ Endnu et træk, der genfindes i Italien, men også i det nordtyske teglstensbyggeri, er, at den omhyggeligt opførte murens inderside af ensartede, røde sten, altså ind mod kirkerummet, endte med at blive kalket rød og fik trukket fuger op med hvidtekalk. Dette har ladet sig konstatere i bl.a. både Ringsted og i Sorø, senest under kirkens restaurering i 2018-2021.⁶⁷ Hensigten kan på det tekniske område have været at dække over kalkstænk og murstenenes forskellige brænding og farve. Men rumoplevelsen i f.eks. Ringsted eller Sorø må dengang have været ganske anderledes end med nutidens fremrensede eller hvidkalkede teglstensmure, også på grund af det sparsomme lysindfald gennem de oprindelige, langt mindre vinduer. På den anden side har man på kirkernes ydre murværk tilsyneladende yndet et rent ud spraglet farvespil af sten i forskellige gule, røde og mørke nuancer, og tilsyneladende uden at det her gav anledning til overkalkning og rødfarvning.⁶⁸

En dansk middelalderlig teglsten, den senere såkaldte munkesten, holder normalt sine 28 x 14 x 8-9 cm, men større varianter såvel som klart mindre stenformater forekommer.⁶⁹ Clemmensen henviser til, at man ved genopbygningen af en af kirkerne i Milano efter kejserens hærgen af byen i 1162 brugte sten af samme format som de danske, og han iagttog såvel riffelhugning af brændte sten som mønstring af disse, mens de endnu var bløde.⁷⁰ Men disse milanesiske paralleller til

66 Clemmensen 1924, s. 272; Holst 2011; 2017, s. 65.

67 Clemmensen 1924, s. 274, 277, 287; Dietrich Ellger: »Der Ratzeburger Dom und die Frage nach der Farbigkeit romanischer Backsteinkirchen zwischen Niedersachsen und Seeland«, *Nordelbingen* 39 (1970), s. 9-34, 23f.; Johannsen 1988; Nawrocki 2010, s. 55 med henvisninger; Holst 2017, s. 63; Maj Trier Rygaard: »At male tegl i en teglkirke, Sorø Klosters tidligste vægdekorationer« i J. Bertelsen, Th. Bertelsen og Madsen 2022.

68 Johannsen 1988; Kaare Lund Rasmussen, Christina Andersen og Thomas Bertelsen: »Naturvidenskabelige undersøgelser af mursten i Sorø Klosterkirke – sortering af mursten«, *hikuin* 39 (2012), s. 107-120; Holst 2017, s. 64.

69 Johannsen og Møller 1974; jf. Thomas Bertelsen: »Flensborgsten om murstensformater, teglhandel og arkitektur«, *Årsskrift 23, Museum Sønderjylland, Cathrinesminde Teglværk*, red. K.H. Clausen og T.A. Vestergaard, Sønderborg 2010, s. 59ff., jf. Bertelsen 2022. Holst 2017, s. 75f. om udviklingen i Lübeck, hvor man sidst i 1100-årene murede med »tohåndssten«, dvs. mursten dobbelt så store og tunge som de normale munkesten på ca. 3 kg og med en vægt på ca. 7 kg.

70 Clemmensen 1924, s. 276.

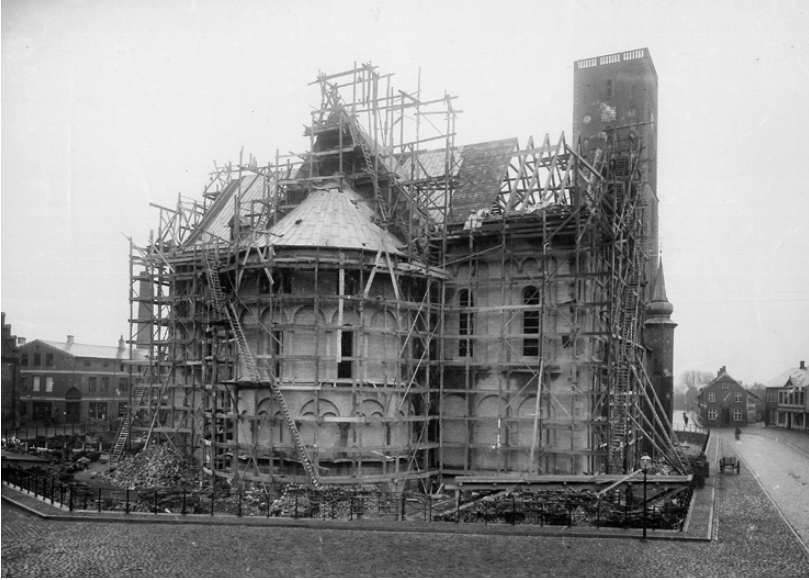

Fig. 5. Ribe Domkirke under restaurering o. 1900 omgivet af træstilladser på middelalderlig vis. På kirkens sydside, til venstre på fotoet, ses Giørtz' bomuldsfabrik. Underretagen af teglhuset fra 1100-årene (fig. 6) indgik i fabrikkens kælder. Foto: Nationalmuseet.

såvel munkestensformatet som overfladebehandling kan ikke i sig selv findatere de danske eksempler.

Teglstenenes format kan variere inden for samme bygning, og forskellige mål optræder derfor i den forbindelse, også afhængigt af, hvor der har været foretaget restaureringer og undersøgelser. Mindre teglstensformater som f.eks. i teglhuset på domkirkens sydside i Ribe er ikke i sig selv noget kriterium for høj alder,⁷¹ uanset denne bygnings formentlige datering til ca. 1150.⁷² Desuden er der små teglsten i det oprindelige murværk i Ribe Domkirkes sydvestre tårn.⁷³ Andre småformater på teglsten kendes fra rundkirken i Bjernede nær på Sorø, enten nu bygherren Sune Ebbesen (død 1186) fik det hele rejst, eller den

71 Jf. om Sønderjylland allerede *Danmarks Kirker*, Kunsthistorisk oversigt, 1963, s. 2665, hvor teglstensstørrelser som dateringsgrundlag afvises kategorisk. Bertelsen 2022, s. 81.

72 Morten Søvsø: »Ribes huse«, *Ribe Bys Historie*, red. S.B. Christensen, bd. 1, 710-1520, Esbjerg 2010, s. 68-76 (69f.); Morten Søvsø: »Ribes klostre«, *hikuin* 41 (2020), s. 29-46 (31ff.).

73 Jacob Helms: *Ribe Domkirke, undersøgt og beskrevet*, København 1870, s. 9.

teglmurede, øvre del af kirken først kom til i 1200-årenes begyndelse.⁷⁴ Desuden optræder mindre sten i kirker på Fyn og Sjælland, f.eks. i den fynske, romanske landsbykirke Frørup foruden på den nordsjællandske borg Søborg.⁷⁵ Her hører de små sten hjemme i den byggefase, som længe, men efter nyere undersøgelser sikkert med urette, er blevet tilskrevet ærkebiskop Eskil. Han besad borgen, indtil han måtte lade den overgå til kong Valdemar som følge af de tos indbyrdes konflikt.⁷⁶ Små teglstensformater må således efter alt at dømme siges at være dateringsmæssigt belastede af tilskrivningen til bestemte hændelser eller bygherrer, og særligt tidlige er de gennemgående næppe.

Arkitektoniske fællestræk

Flere af de nævnte kendetegn er, på linje med de arkitektoniske fællestræk, som Clemmensen hæftede sig ved, til stede i bl.a. Ringsted og Sorø Klosterkirke, men dog ikke de særligt små teglformater. Grundlaget for Ringsteds datering som den første teglbygning i Danmark med henvisning til teglens påståede bagmand, Radulf, må siges at falde bort. Spørgsmålet er, som her antydtes, om Esrum og Sorø kunne tænkes at være en kende ældre, om end det hele fortsat må have været i gang i 1160'erne, uden at de to kirker nødvendigvis heller var de eneste datidige byggepladser med tegl på stilladserne. Grundlaget for omvendt at placere Sorø få år efter Ringsted, men endnu i 1160'erne, er det samme som for Ringsteds vedkommende og dermed ikke i sig selv mere bindende. Dog synes den omfattende aktivitet, som klosterets velgører, ærkebiskop Absalon, udfoldede til gavn for omdannelsen af Sorøs benediktinerkloster til en cistercienserstiftelse og på vegne af sin stifterslægts, Hviderne, hvis forfædres ben han samlede sammen i klosterkirken, at muliggøre en tidlig datering af Sorø, lidt før Ringsted.⁷⁷ De sorte heste i startboksen er Esrum Klosterkirke og teglhuset syd for Ribe Domkirke. Når det gælder arkitektoniske forbindelser, er det værd at citere, hvad Mouritz Mackeprang skrev om Sorø i 1936:

74 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, 1936, s. 351ff.; Johannsen 1988.

75 Clemmensen 1924, s. 284f.

76 Johannsen 1988; samme 2017, s. 86; Martin Pavón: »Søborg – ærkebiskop Eskils borg i Nordsjælland«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 2011-2012* (2013), s. 263-291, s. 285f.; Bertelsen 2021, s. 84 m. note 86. Søborgs historie og arkæologi udforskes i disse år fra Nationalmuseets side i et tværfagligt forskningsprojekt under ledelse af seniorforsker Vivian Etting.

77 Johannsen 2017, s. 91; Bertelsen 2022, s. 75ff. samt Bertelsen 2021, s. 88ff.

Ligesaa klart og fast det strengt regulære Anlæg er gennemført i Hovedtrækkene, ligesaa lunefuldt skiftende er det i alle Enkeltheder, hvori Motiver af norditaliensk (lombardisk) og fransk Herkomst mødes med hjemlige danske. Det er som Bygmesteren havde staaet vaklende og prøvende uden nogensinde at kunne slaa sig til Taals med de Resultater, han rent empirisk havde naaet.⁷⁸

Her spores nok indholdet i en af de som nævnt tidligste kommentarer til Clemmensens artikel og dens resultater. Den faldt i 1924 fra kunsthistorikeren Francis Beckett i hans første bind af »Danmarks Kunst«. ⁷⁹ Dette værk er endnu i dag den fineste fremstilling, der findes af dansk middelalderkunst, ikke mindst hvad angår bygningsværkerne. I en fejende flot, internationalt funderet opsummering af hele baggrunden for den tidlige danske teglstensarkitektur repeterede Beckett flere gange den lombardiske forbindelse og endte med at referere Clemmensens artikel med anerkendelse.⁸⁰ Men samtidig understregede Beckett også, og det var nok bl.a. det, Mackeprang havde i tankerne, at der i de allertidligste teglkirker i Danmark er træk, som ikke kan genfindes i Lombardiet, og som i stedet peger på Nordfrankrig, f.eks. domkirken i Tournai. Beckett lagde sig her i sporet af sin læremester, kunsthistorikeren Julius Lange, og fastholdt dermed et tema, som stedse har optaget de forskere, der har beskæftiget sig med de danske nøglemonumenter. Tydeligst er det i diskussionen om Roskilde Domkirkes alder og dens fremhævede franske forbindelser, der fik et hidtil fastholdt punktum med Elna Møllers fremstilling i *Danmarks Kirker* fra 1951.⁸¹ Dog med en vis karakteristisk forsigtighed og en antydet afstand til alt for håndfaste konklusioner.

Ligesom med Radulfs medvirken i kraft af hans påståede deltagelse i mødet i Pavia 1160 er der med Roskilde gennemgående tale om en tydeligt styret afhængighed af de få skriftlige kilders udsagn om ledende danske personers forbindelse med Frankrig og fransk kirkebyggeri. Biskop Etienne eller Stefan af Tournai udgør et ofte fremhævet bindeled.⁸² Men her er det så igen de personlige forbindelser og mulige studiekammerater fra universitetstiden, der spiller ind. Senest

78 *Danmarks Kirker*, Sorø Amt, 1, 1936, s. 31.

79 Beckett 1924, s. 298.

80 Beckett 1924, s.123ff., 130ff. og 146ff.

81 *Danmarks Kirker*, Københavns Amt, 1951, s. 1314ff. og 1319f. Jf. Pierre Héliot: »La Cathédrale de Roskilde et l'influence de l'architecture française en Danemark vers 1150-1220«, *Bulletin Monumental* 122 (1964), s. 233-260.

82 Jf. Madsen og Bertelsen 2022.

har Thomas Bertelsen argumenteret mod den gængse datering af Roskilde Domkirkes østparti til før 1200 og med Absalon som bygherre for i stedet at foreslå en datering til overgangstiden i begyndelsen af 1200-årene.⁸³

Arkitekturens spredningsveje er mange og kringlede, både hvad angår bygningsplaner og materialer. Som Hugo Johannsen og Elna Møller fastslog, også med sigte på Clemmensen 1924, går det ikke an at tegne teglstenens veje som ensrettede og med udgangspunkt i løsrevne enkelt detaljer.⁸⁴ Bl.a. Hugo Johannsen fremhævede, at man i cistercienserklostre på Posletten finder arkitektoniske træk og en tegl teknik, som minder om det, man ser i det danske teglstensbyggeri på Sjælland. Imidlertid var det franske munke, som ærkebiskop Eskil indkaldte til Herrisvad i 1144 og Esrum i 1153. Især ældre forskning har opstillet en såkaldt idealplan for cisterciensernes klostre, sådan som det også skinner igennem i Mackeprang-citateret ovenfor. Men en sådan masterplan synes så lidt som et overordnet bygningsreglement at have eksisteret i middelalderen.⁸⁵ En sammenhæng kommer dog til udtryk i selve den ensartede grundplan for mange klosterkirker, som er opkaldt efter klosteret i det franske Fontenay, sådan som det ses i bl.a. Esrum og Sorø, og sidenhen i den rigere form, der opstod i Citeaux, og som afspejles i det nordjyske Vitskøl. Inden for ordenen fandtes et internationalt netværk, hvor hvert klostres abbed årligt eller i hvert fald hvert tredje år skulle drage til ordensmøde i stamklosteret Citeaux i Frankrig.⁸⁶ Her samt på rejsen og ved de foreskrevne visitationer klostrene imellem har man kunnet følge med i, hvad der var oppe i tiden. Nawrocki går dog i den forbindelse for vidt ved at foreslå, at det måske var Bernhard af Clairvaux, som ved Eskils besøg i 1152 ligefrem opfordrede ham til at bruge tegl på Esrum.⁸⁷ Ældre udgravninger i Esrum har som nævnt vist, at der var gang i teglbyggeri på stedet ganske tidligt, men uden det i dag med sikkerhed kan afgøres, om det allerede var i det ældre bene-

83 *Dagbladet Roskilde*, 20. januar 2018, sektion 2, s. 1, 4-5. Jf. Thomas Bertelsen: *The Cathedral of Roskilde*, red. Per Kristian Madsen (under udarbejdelse).

84 Johannsen og Møller 1974; Johannsen 1988 og 2017.

85 Jarl Gallén: »Cistercienserordenen«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 2, København 1980, sp. 571f. giver en oversigt, der skal suppleres af Krongaard Kristensen 2013, s. 52ff. og Hans Krongaard Kristensen: *Øm Kloster*, Århus 2020, s. 44ff.

86 Svend Erik Green-Pedersen: »De danske cistercienserklostre og Generalkapitlet i Citeaux til ca. 1340«, Andersen, Ingesman og Ulsig 1985, s. 37-53, 38f.

87 Nawrocki 2010, s. 117f.

diktinerklosters kirke eller i cisterciensernes kirke fra tidligst 1153.⁸⁸ Tampen kan synes at brænde i Esrum. Dog må en lære af gennemgangen, der her er forsøgt, være, at man ikke skal klynge sig til enkelte personer og da slet ikke bygge videre på rene antagelser om dem. Hertil kan føjes, at kendskabet til ny teknik og nye stilformer ikke udsprang fra et enkelt centrum og spredtes derfra. Nyheder blev næppe alene delt inden for kirkelige netværk, og af enkelte, ledende bygmestre og stiftere, men har også fulgt med ad datidens vidt forgrenede handelsveje. En nærmere gennemgang af Radulfs liv og meritter vil illustrere dette.

Radulf – den forsvundne bagmand

I takt med Radulfs opadstigen på karrierestigen hævdes det i litteraturen fra Mogens Clemmensen i 1924 og fremefter, at han indtog en afgørende rolle ikke blot på det politisk-administrative plan, men også på det arkitektoniske og tekniske. Ud over det med teglen, som altså ikke ser ud til at holde stik på den antagne vis, var han måske alligevel aktiv som bygherre, udviste en fin smag for kunst og kunsthåndværk, gjorde en indsats som lobbyist i helgensager og som klostergrundlægger og var en god prædikant. Desuden blev han efter sigende anklaget for både manddrab og frafald fra den rette tro, foruden at han højst ukristeligt sloges korporligt med medlemmer af sit domkapitel, som nok havde en del imod ham. Faktisk kunne det lyde til, at man ved ganske meget om Radulf, tiden taget i betragtning.

Interessant nok er det formodet om ham, at han var cistercienser-munk og kom til Danmark med gruppen af franske munke i Herrisvad i 1144. Men at han også en tid derefter fra 1154 skulle have været til stede ved Pariseruniversitetet og dér have stiftet bekendtskab med teologen Petrus Lombardus, på samme tid, som også Absalon læste i Paris.⁸⁹ Når der her alene henvises til de gamle engelske forbindelser mellem benediktinerklostret St. Knud i Odense og klosteret i Evesham,

88 *Danmarks Kirker*, Frederiksborg Amt, 2, 1967, s. 1049f.; Krongaard Kristensen 2013, s. 298.

89 Kurt Villads Jensen og Torben Bramming: *Radulfs skrift om den åndelige kalk eller hellige gral*, Ribe 2014, s. 13, jf. s. 37 uden henvisninger, ud over til Valdemar den Stores brev fra omkring 1174, hvori han skriver til engelske klosterfolk om at forsyne det kloster i Danmark, der i sin tid blev bemandet med englændere, med nye munke, DD, før 1174, nr. 47. Her er der tale om St. Knuds Kloster i Odense, som det fremgår af bl.a. endnu et kongebrev, DD 1174, nr. 48, der omhandler St. Knuds Klosters gamle engelske oprindelse fra moderklosteret i Evesham. Petrus Lombardus vides derimod at være født i Lombardiet 1096, døde 1160 og var lærer ved Pariseruniversitetet 1145-1159, hvor han overtog bispestolen i Paris, Munk Olsen 1996, s. 64 og 71.

er det bagvedliggende gæt måske, at Radulf skulle være en via Odenseklostret indvandret englænder, hvilket ikke i sig selv ville være umuligt, men betænkeligt at lægge til grund.

Til en begyndelse nævnes hos Saxo en mand ved navn Radulf, måske vores og dermed Saxos andetsteds omtalte mundrappe Radulf, i forbindelse med Blodgildet i Roskilde i 1157. I nattemørket på broen bedyrer han over for den flygtende Absalon sin uskyld i et og alt.⁹⁰ Næste gang, Radulf er omtalt, skrevet »Radolphus, capellanus regis«, og da er det vores Radulf, er i 1157- 1158, da Valdemar som tak for sin sejr over Svend Grathe grundlagde cistercienserklosteret Vitskøl. Radulf var ifølge brevet kongens kapellan, dvs. nok hans sekretær, og stod som brevidne,⁹¹ og måske har han deltaget i tekstens udfærdigelse. Et par få år efter er Radulf avanceret, for han betegnes i 1161 som kongens kansler i et brev, der var rettet til Tommarp Kloster i Skåne, mens en anden har overtaget posten som kapellan. I titlerne ligger nok en sondring mellem en mere personlig tilknytning til kongen og så opbygningen samt ledelsen af et egentligt kancelli, hvilket krævede sproglige kompetencer, frem for alt i latin, og administrativ kunnen på højt niveau.⁹² I den forbindelse kan Radulf som hævdet af Saxo, men uden at det som ovenfor fremført synes helt troværdigt, have været udsendt til kejseren, engang før han var med kong Valdemar til møde med kejseren på koncilet i St. Jean-de-Losne i 1162. Radulf blev desuden fra 1162 først udvalgt og senere indviet biskop i Ribe, frem til han døde i 1171.

Radulf – en englænder?

Om kong Valdemars sekretær Radulf skriver Saxo »scribam suam Radulfum, origine Britannum, lingua quam animo promptiorem« – »Radulf, der var britisk af oprindelse, havde ordet i sin magt, men knap så meget tanken,« ligesom hans engelske oprindelse også nævnes sidenhen omkring 1230 af Ribe Bispekrønike, der som lokalt affattet må have kunnet trække på Ribe Domkapitels arkiv. Dog fejlangiver den Radulfs tiltrædelse til 1152 og er generelt fjendtligt stemt både mod Radulf og hans ligeledes udenlandske forgænger som biskop, Elias (se nedenfor). At bisper i datidens Danmark var udlændinge eller i hvert

90 Saxo, 14. bog, 18,8, s. 228f.; Gelting 1980, s. 327.

91 DD 1157-1158, nr. 120.

92 DD 1161, 27.03., nr. 143; Skyum-Nielsen 1971, s. 176f. om kapel og kancelli. Jf. DD, 25. juni 1175, nr. 49, hvori Valdemar den Store tilgodeså Odenseklosteret, og hvor en vis Otto, kongens kapellan, har skrevet under, mens en anden kapellan, Emer, har skrevet brevet.

fald internationalt skolede, var ikke enestående, men kan jo have voldt visse problemer.⁹³

Navnet Radulf, som alene optræder i dets latiniserede former, stammer fra det fællesgermanske Radulfr, hvor roden »hrád« betyder noget med »(godt) råd«, og »ulf« ulv.⁹⁴ Rundtom i Europa og i Danmark træffer man mænd med navnet Radulf, fortrinsvis i dets latinske former, i perioden fra 700-årene til 1200-årene, foruden også sidenhen. En af dem var biskop Ratolf af Slesvig (1046-1060), og i *Annales Lundenses*, der foreligger i redigeret form fra efter ca. 1267, kaldes biskop Radulf for Ralf.⁹⁵ Så selve mandens navn fortæller næppe, hvor han i dette tilfælde var fra. Hos Saxo kan man i fremstillingen af de tre konger Svend, Knud og Valdemars stridigheder læse om en vis Radulf, at han var Svends hirdmand. Og han roses som en god rytter, eller ridder, og både overordentlig tapper og dansk,⁹⁶ så selve navnet bød altså ikke Saxo imod. Det er nok denne Radulf, som sammen med Svend mindes på en sten med indskriften »Svend Grathe og Radulf slog venderne ved Karlslunde i 1153«, rejst i 1925,⁹⁷ mens det om en ridder Radulf, der også ifølge Saxo optræder i opløbet til Blodgildet i Roskilde, hedder, at han er tysk.⁹⁸ Straks efter dette er det så enten samme ridder Radulf eller måske snarere som nævnt vores mand, der bedyrer sin uskyld efter Blodgildet.⁹⁹

Saxos yndling var Radulf ikke, og man skulle jo tro, den ret korte tidsafstand taget i betragtning, at der forelå sikre oplysninger om hans

93 Saxo, 14. bog, 28, 1-3, s. 289-301; »Ribe Bispekrønike«, udgivet af Ellen Jørgensen i *Kirkehistoriske Samlinger* 6/1 (1933-1935), s. 26-33, oversat af Helge Søgaard: »Ribe bispekrønike«, *Fra Ribe Amt* 18 (1974), s. 260-273, se DD, 1161-1168, nr. 145. I det flg. henvises med »Ribe Bispekrønike« til tekstudgivelsen samt med »oversættelse Søgaard«. Om krøniken: Michael Gelting: *Cronica ecclesie Ripensis*, https://wiki.uib.no/medieval/index.phpTitle=Cronica_ecclesie_Ripensis&oldid=526, hvor Radulf optræder som »Bishop Ralph (1162-1171; Radulphus), an Englishman by birth ...«. Skyum-Nielsen 1971, s. 95.

94 Lektor Michael Lerche Nielsen, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Arkiv for Navneforskning og Runologi, Københavns Universitet, har venligst bistået med henvisninger og sin viden om navneskik.

95 *Danmarks gamle Personnavne*, udg. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen, under medvirken af Rikard Hornby, bd. 1, Fornavne, København 1941-1948, sp. 1136ff.; *Danmarks middelalderlige annaler*, udg. Erik Kroman, København 1980, s. 21-70, 59; Lars Boje Mortensen: »*Annales Lundenses*«, https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Annales_Lundenses.

96 Saxo, 14. bog, 15, 2-4, s. 203-205.

97 Trap *Danmark* 5. udg., Københavns Amt, s. 1183.

98 Saxo, 14. bog, 18,1, s. 224-225.

99 Saxo, 14. bog, 18,8, s. 228f.; Gelting 1980, s. 327.

ophav, da Saxo skrev. Og havde Saxo i forbindelse med sin skildring af skismaet og kong Valdemars forsmædelige aflæggelse af lensed kunnet beskyldt Radulf for at være tysk og på kejserens side, havde han næppe holdt sig tilbage. Eller var det, hvad han faktisk gjorde, da han i fortællingen om Radulfs sendelse til Frederik Barbarossa skildrer kejserens skismatiske pave Victor og Radulf som et par fjolser, formentlig som et dække over, at Radulf blev tillagt biskoppelige ærestegn. Saxo er ofte forbeholden over for udlændinge, og måske nærere han en særlig antipati mod veltalende, engelske, kongelige sekretærer. Det går også ud over kong Valdemars søn Christoffers britiske sekretær Lucas, som godt nok i en kritisk situation opildnede krigerne med en fyrig tale, men, som Saxo så skriver: »ja, det er helt utroligt, at en udlænding i den grad kunne styrke vore landsmænds sind med sine ord.«¹⁰⁰ Men uden tvivl var Radulf virkelig en god taler, især på latin, som en kirkens mand på det niveau skulle være. I lighed med Lucas må han også have talt dansk, for hvordan skulle han ellers kunne varetage sine hverv som en af den danske konges nærmeste? Bortset fra de gejstlige kunne de fleste i kongens kreds næppe andet end dansk og da slet ikke datidens engelsk, altså latin. Noget lignende gjaldt nok også det tysksprogede kejserhof, for Saxo fortæller om mødet med kejseren i 1162, at Absalon måtte benytte Rainald von Dassel som tolk, da kejseren »ikke rigtig mestrede latinen«. Rainalds eget afgørende indlæg på koncilet på såvel latin som fransk og tysk udløste stort bifald hos hans egne i forsamlingen, dog følte danskerne sig frastødt.¹⁰¹ Spørgsmålet om, hvor Radulfs vugge stod, må nok forblive åbent – engelsk, tysk, sågar fransk eller måske endog dansk er muligheder. I realiteten er det hans internationale baggrund, der bør gælde mest, og som han delte med sin forgænger som biskop af Ribe.

Radulf, biskop i Ribe 1162–1171 og hans forgænger, Elias

Ribe Bispekrønike fra omkring 1230 er som talerør for domkirkens kannikker på linje med Saxo og så afgjort imod Radulf som biskop, fordi han greb ind i kannikkernes rettigheder. Men den omtaler også endnu en Radulf som den ene af Ribe Domkirkes to ærkedegne på bi-

100 Saxo, 14. bog, 28,1, s. 298-301 og 14. bog, 40,9, s. 386f. Jf. Kasper H. Andersen: »Fædreland og folk i *Gesta Danorum* – Studier i Saxos anvendelse af *patria* og *natio*«, *Saxo og hans samtid*, red. Per Andersen og Thomas K. Heebøll-Holm, Aarhus 2012, s. 215-240 (237).

101 Saxo, 14. bog, 28,18, s. 308ff.; Niels Skyum-Nielsen 1971, s. 176ff. om kapel og kancelli, og hvor datidens latin i myndighedsskrivelser over for menighed sidestilles med at bruge serbokroatisk i vore dage.

spens egen tid. Måske ligefrem den søn af den tidligere Ribebisp, Elias, som ifølge krøniken blev indsat af sin far til ærkedegn.¹⁰²

Sådan som Bispekrøniken skildrer Radulf og hans forgænger Elias, kan man dårligt undgå at omtale dem sammen, hvilket vel også er krønikens hensigt, for det medvirker til at nedgøre den ene med den anden som to kirkelige lykkeriddere. Radulf måtte som skismatiker, og det var Elias også, gennem hele to bispevielser, først under Frederik Barbarossas modpave Victor 4, eller Octavian og dernæst den sejrende pave Alexander 3., der i 1165-67 anordnede en lovlig indvielse af den udvalgte biskop Radulf ved ærkebiskop Eskil.¹⁰³ Bispekrøniken hævder, at udsættelsen skyldtes, at han var under anklage for manddrab og frafald fra troen.¹⁰⁴ Hans forgænger Elias havde efter embeder på Sjælland siddet på bispestolen siden 1142, og han kom til Danmark som flygtning fra Flandern ifølge Bispekrøniken.¹⁰⁵ Han grundlagde domkapitlet i Ribe 1145, hvor også katedralskolen er nævnt,¹⁰⁶ og han samt Radulf er tillagt en væsentlig del af æren for opførelsen af den stående Ribe Domkirke og dens arkitektoniske påvirkning fra bl.a. Elias hjemland.¹⁰⁷ Desuden var Elias en af såvel Svend Grathes som sidenhen Valdemar den Stores betydelige støtter. Som kongetjener og utvivlsomt fremtrædende skismatiker og af den mest fule slags, skal man tro ærkebiskop Eskils erindringer, kan Elias have været Radulfs forgænger som kongens sekretær og kansler, og Bispekrøniken meddeler, at det var ved stormændenes hjælp, at han blev biskop, dvs. ved en tilsidesættelse af kannikkernes valgret, sådan som det kunne ske netop med en tro kongetjener.¹⁰⁸ Som nævnt var det Elias frem for Radulf, der stod som dansk og dermed kongeligt godkendt udsending til det kejserlige møde i Pavia i 1160, hvorfra Radulf som hævdet af Mogens Clemmensen skulle være kommet hjem med ny viden om teglsten – det, der danner udgangspunktet for denne artikel.

102 Ribe Bispekrønike, s. 28, oversættelse Søgaard, s. 267.

103 DD, 1165-67, nr. 168; Gelting 1980, s. 329.

104 Se note 102.

105 Ribe Bispekrønike, s. 27, oversættelse Søgaard, s. 267.

106 DD, 1145, 13. juni, nr. 87, jf. nr. 93.

107 Beckett 1924, s. 78f.; *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 1, 1979, s. 242ff., hvor de to bisper Elias og Radulf fremhæves for deres særskilte indsats – også i fællesskab, da de sammen blev udsendt af kongen til kirkemødet i Pavia 1157 (!).

108 Ribe Bispekrønike, s. 27, oversættelse Søgaard, s. 267; Gelting 1985. Eskils erindringer, se Lauritz Weibull: »En samtida berättelse från Clairvaux om ärkebiskop Eskil av Lund«, *Scandia, Tidskrift för historisk forskning* 4 (1931), s. 270-284.

Radulf – bygherre i Ribe?

I Ribe var der på Radulfs tid uden tvivl noget nyt på færde på byggefronten, og så Radulf ikke tegl i Pavia, så kan han have gjort det i Ribe. Udgravningen i 2008 af underetagen af et teglbygget hus syd for Domkirken og dets datering antyder det. Huset måler 7 x 10 meter, og dets øvre del kan have været tømret. Det gjaldt i hvert fald den bygning, som døråbningen i baggrunden gav adgang til. De fremkomne møntfund peger på, at opførelsen antagelig skete ved midten af 1100-årene, mens husets nedrivning fandt sted i begyndelsen af Valdemar Sejrs regeringstid. Så der kan være tale om det hidtil ældst kendte hus af tegl i det nuværende Danmark,¹⁰⁹ og det vel at mærke hverken en kirke eller en befæstning. Teglstenene til Ribehuset holder et særligt lille format på kun ca. 24 x 12 x 6 cm i forhold til den ellers brugte standard på ca. 27-29 x 12-13 x 8-9 cm.¹¹⁰ En vis usikkerhed over for et nyt materiale kan fremgå af, at man har tildannet nogle af de brændte sten ved at hugge og slibe dem til, f.eks. gjort dem kileformede, med henblik på at de kunne bruges over vinduesåbninger.¹¹¹ En parallel til Ribehusets små sten findes i et par kirker i den nordtyske by Verden an der Aller¹¹² godt 40 kilometer sydøst for Bremen, 340 kilometer fra Ribe. Spørgsmålet er, om der lå import af materiale eller ideer bag brugen af tegl i Ribe og da fra hvor.

Teglhuset syd for domkirken er af udgraveren tolket som en del af domkannikkernes kloster, som formodes nedbrudt i kraft af det regelbundne kapitels endelige opløsning i ca. 1217, sådan som det refereres i Ribe Bispekrønike omkring 1230.¹¹³ Den ved desuden at fortælle om Radulf, at han arbejdede for at slutte kannikkerne ved kirken sammen i et regelret samliv, formentlig i et kloster ved domkirken, men det passede ikke de fleste af de yngre kannikker, der foretrak det verdslige liv.¹¹⁴ De ville næppe opgive deres selvstændige huse med eventuelle egne husholdersker. Bisp og kannikker ragede desuden ifølge Krøniken

109 Morten Søvsø: »Ribes huse«, 2010, s. 68-76; Morten Søvsø: »Ribes klostre«, 2020, s. 29-46, s. 31f.; Krongaard Kristensen 2013, s. 298f.

110 Clemmensens 1924, s. 284.

111 Søvsø 2020, s. 32. I teglstenskirken Gumlösa i Skåne, der blev indviet i 1192, er munkesten af normal størrelse tilhugget til overliggere over en derfor kun 14 cm bred vinduesåbning. Melin 2022.

112 Krongaard Kristensen 2013, s. 299.

113 DD 1216-1217, nr. 97 med gengivelse fra Bispekrøniken og dateringsdiskussion. Søvsø 2020, s. 31f.; Krongaard Kristensen 2013, s. 298f. foreslår, at huset var kannikkeloksterets refektorium.

114 Ribe Bispekrønike, s. 28f., oversættelse Søgaard, s. 267f.

Fig. 6. Resterne af teglhuset syd for Ribe Domkirke, set mod øst. Foto: Sydvestjyske Museer.

i forbindelse med en embedsbesættelse uklar i en sådan grad, at de kom i nævekamp, og kannikkerne pryglede løs på bl.a. biskoppen, som fik flænget sit tøj.¹¹⁵ Kannikkerne appellerede til ærkebiskop Eskil, men Radulf fik i 1169 udvirket en skarp pavelig reprimande til kannikkerne fra Alexander 3., der blev læst op ved kirkefesten i Ringsted 1170. Da Radulf døde kort derefter, skete der ifølge Krøniken ikke videre hverken i denne eller andre sager, men pavens brev foreligger som afskrift i krøniken.¹¹⁶

Dateringsmæssigt kunne pilen, hvad angår teglhuset, måske pege i retning af enten biskop Elias' embedstid, hvor han ifølge Bispekrøniken opførte »mange faste steder, hvoraf der endnu findes spor, på de biskoppelige gårde«, eller for den sags skyld på Radulfs.¹¹⁷ Begge kan tænkes, eller det var som nævnt en af kongerne på den tid, snarest Valdemar den Store, som fik sig en moderne residens i byen. For at gøre billedet virkelig broget skal man også inddrage påbegyndelsen af den stående Ribe Domkirke i perioden ca. 1150-1175, dens klart

115 Jf. DD 1161-1168, nr. 145 med gengivelse fra Bispekrøniken s. 29f., oversættelse Søgaard, s. 268f.

116 DD 1169, nr. 191, gengivet fra Ribe Bispekrønike, s. 29f., jf. Søgaard, s. 268f.

117 Ribe Bispekrønike, s. 27, oversættelse Søgaard, s. 267; Krongaard Kristensen 2013, s. 299 om Radulf som bygherre for teglhuset.

rhinlandske forbilleder og anvendelsen af tegl i dens indre murværk.¹¹⁸ Ribe på den tid må have været en tumleplads for fremmed indflydelse via hele det nordvesteuropæiske netværk af handelsbyer, sådan som det ikke mindst fremgår af det formentlig catalansk inspirerede Korsnedtagelsesrelief over domkirkens søndre sideskibs portal og af det kraftige indslag af fremmede importvarer i fundene fra dagliglivet i Ribe.¹¹⁹ Forsøges der på tilskrivninger, og ændres der blot ét fortegn eller som her et navn, går det straks af sted med hele rækken som en række dominobrikker. Korthuset og den arkæologiske argumentationsrække styrter sammen, fordi man alene ser på de enkelte oplysninger og personer og ikke på den mangfoldighed, der kendetegnede datiden.¹²⁰ Men faktum er, at teglsten må have været på banen i Ribe ved midten af 1100-årene. Det er tidligere, end det ellers er blevet formodet, at teglen var i Ribe.¹²¹

118 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 1, 1979, s. 242ff. sætter domkirkens samlede opførelsestid til 1150-1225, men der kan også peges på muligheden for en lidt senere påbegyndelse, se Per Kristian Madsen: »Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2003 (2007), s. 53ff. Haastrup 1963, s. 102 fremhæver både Elias og Radulf som bagmænd for Ribe Domkirke, om end hun her ifølge ældre tradition anfører biskop Thure (død 1134) som dennes første byherre.

119 Om korsnedtagelsesrelieffet, se *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 1, 1979, s. 250, note 30 m. henv. Erik Fischer: »Note on a Possible Relation between Silos and the Cathedral of Ribe, in the XIIth Century«, *Classica et Mediaevalia, Revue Danoise de Philologie et d'Historie* 9 (1948), s. 216-230; Niels T. Sterum: »REX OBIT, HEC PLOMAT... Tympanonindskriften over Ribe Domkirkes Kathoveddør og indskriftens fortsættelse«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 2010b, København 2012, s. 173-184. Om portalens øverste, senere del, det såkaldte Trekantrelief, se Per Kristian Madsen: »Trekantrelieffet over Ribe Domkirkes Kathoveddør – et monument over en angrende, retnæssig konge«, *By, marsk og geest. Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen* 12 (2000), s. 5-28. Per Kristian Madsen: »Byarkæologiens genstandsfund, Kilder til handels- og innovationshistorie, socialtopografiske ledetyper eller blot dagliglivets tilfældige affald?«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 258-281; Per Kristian Madsen: »Ribe – a medieval Hanse town? A survey of the 'long lines' of the trade of Ribe and its Baltic connections«, *A North Sea Region, West Jutland and the World*, 2, *Proceedings of the Lemvig Conference, April 3-5*, Esbjerg 1998, s. 75-100.

120 Jf. Liebgott 1989, s. 133 med en lignende betragtning angående kirkearkæologien.

121 En datering til omkring 1200 af teglens opdukken i Ribe bys kulturlag er ellers lagt delvist til grund for udarbejdelsen af en ripensisk keramikronologi, se Per Kristian Madsen: »Middelalderkeramik fra syv udgravninger i Ribe 1980-84 – kronologi, datering og bytopografi«, *Middelalderkeramik fra Ribe, Byarkæologiske undersøgelser 1980-87*, red. Per Kristian Madsen, Århus 1999, s. 9-85 (75). Her skal nok en genovervejelse til, og det kan blive spændende. Det skal nævnes, at Nawrocki 2010, 113 konkluderer omvendt, men for så vidt på parallel vis – bl.a. med henvisning til de dendrokronologiske dateringer af landsbykirker i Sydvest- og Sønderjylland (jf.

Radulf som bygherre bag teglhuset er én mulighed, uafhængigt af, hvor han blev født, eller af hans påståede teglstudier i Pavia 1160, men hans forgænger Elias er lige så fuldt inde i billedet. Og så kan vi begynde forfra med at tage forbehold for tilskrivningerne, som for begge de to bispers vedkommende også omfatter Ribe Domkirke.

Radulfs bispesegl

En biskop skal have et embedssegel, og her er det, at oplysningen om Radulfs engelske oprindelse ligger bag den gentagne påpegning af, at den bevarede fornemme bronzestampe til hans bispesegl formentlig skal være engelsk. Med Francis Becketts ord fra 1924 »et Mesterværk af engelsk Stempelskærerkunst«, eller som der står »engelsk arbejde« ved titelbilledet af stampen i bind 15 af Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Becketts udsagn må dog siges at rumme en række ret løst funderede antagelser og slutninger, som tilsammen bygger på en ældre, traditionel mesteropfattelse og en næsten automatisk afskrivning af muligheden for en hjemlig tilvirkning, når man som her står over for et arbejde af usædvanlig kvalitet. Becketts formodning er, at Radulfs segl skyldes en engelsk guldsmed ved navn Johannes, som ifølge den senere, ligeledes engelske guldsmed og maler, kronikøren Matthæus Parisiensis (o.1200-1259) var i en unavngiven dansk konges tjeneste i 1100-årene. Det kan jo gerne være, og her peger Beckett så på Valdemar den Store og formoder, at skrinet til dennes i 1170 helgenkårede far, Knud Lavard, såvel som det skrin, Radulf satte på alteret i Ribe med sin første forgænger, Lifdags, ben, samt altså seglet, alt sammen var fremstillet af Johannes og på foranledning af Radulf.¹²² En ring er dermed sluttet.

Madsen 2007) – nemlig at teglstenen sandsynligvis ikke oprådte i det nordfrisisk-jyske kystområde før begyndelsen af 1200-årene, uanset dens tidligere tilstedeværelse på Sjælland og i Nordtyskland såvel som på Danevirke. Eksemplerne viser, hvordan enkelte fund kan ændre på tingene.

122 Radulfs segl, se Henry Petersen: *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, København 1886, nr. 797. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk middelalder*, bd. 15, København 1982, artiklen Sigil, sp. 187-222, herunder Knud Prange: Danmark (Gejstlige segl), sp. 20ff.; Rikke Behrend: *Sigilstampar (Danmark)*, sp. 214f. Gudrun Hardardottir, ph.d.-studerende i historie ved Islands Universitet, Reykjavik, arbejder på en afhandling om gejstlige segl i ærkebispedømmet Nidaros og har ydet væsentlig bistand vedrørende bispesegl, herunder Radulfs og dets udenvælts forbindelser. Jeg takker Gudrun Hardardottir mange gange. Beckett 1924, s. 79, 231 med det her anførte citat samt en henvisning til engelsk-normanniske stiltræk i et par af kapitælerne i Ribe Domkirkes triforier. Som helt ung søgte Valdemar den Store at få sin fader skrinlagt, og han fik i sine første regeringsår munkene i Esrum Kloster til

Fig. 7. Radulfs seglstampe, for- samt bagside, med bæresøken, som skulle vende nedad, når stampen blev trykket ind i vokset (jf. fig. 1). Foto: Nationalmuseet, mus. nr. DCXXXIII.

Den spidsovale seglstampe (højde 9,6, bredde 6,2 cm, vægt 134,088 g) med den stignøgleformede øsken til ophæng forneden har været på Nationalmuseet i 200 år, siden den daværende Oldsagskommission byttede sig til den i løbet af perioden fra 1820 til 1822.¹²³ Hvor stampen var før

at bidrage med guld til faderens skrin, som altså kan have eksisteret før 1170, DD 1157-1160, nr. 122, jf. Bysted 2019. Ribe Bispekronike, s. 29, oversættelse Søgaard, s. 268, meddeler, at Lifdags ben var nedlagt i et skrin, som Radulf lod opstille på alteret, ikke at han lod skrinet lave. Hugo Johannsen har i »Engelsk stilinflytelse – Danmark«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 22, sp. 148-155 (152f.) refereret Becketts opfattelse, og det skal i den forbindelse understreges, at en engelsk stilindflydelse i Danmark som sådan klart var til stede, men at omfanget af Ribes ofte fremhævede, direkte handelsforbindelse med England har været overdrevet. Se videre Jensen og Bramming 2014, s. 15, jf. Madsen 1998.

123 Stampen har mus.nr. DCXXXIII. Der er ingen oplysninger om dens proveniens, ud over at den blev indsendt fra Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog i 1822 som led i en byttehandel med Oldsagskommissionen, se »Fortegnelse paa de Oldsager, som fra 1. Nov. 1820 til 1. Juli 1823 ved Gave eller Kjøb er komne

1820'erne, er ukendt, og der foreligger intet om, at Radulf skulle have fået den med sig i graven, hvor den siden kunne være fundet. Blandt tyske bisper fra samtiden synes denne skik ikke at have været brugt, og stampen bærer ikke spor efter at have ligget i jorden eller tegn på at være blevet brudt ved Radulfs død. Måske fik den lov at ligge gemt i et arkiv i Ribe, eller en efterfølger kan have villet benytte den.¹²⁴ Aftryk af stampen kendes ikke, men endnu i dag er der små grønne voksklumper i graveringen. Radulf må have brugt den, måske nok via en underordnet, og ikke kun i sin egenskab af Ribes biskop, men også som medbesegler og vidne på breve, der udgik fra det kongelige kancelli, han som kansler var leder af.¹²⁵ Aftrykket i voks var lig med en underskrift, og Radulf var med sine hverv i en dansk sammenhæng for så vidt at sammenligne med til eksempel kejser Frederiks samtidige kansler Rainald von Dassel, ærkebiskop af Köln (1159-1167). Der er ingen grund til undren over, at Radulf har anskaffet sig et segl af bedste kvalitet, og at det formodentlig må være sket hurtigst muligt efter hans udpegning til biskop, måske mens han var på rejse.¹²⁶

Radulfs stampe er et fint arbejde og som oftest for bispesegl af spidsoval form og med en lille, stignøjleformet øsken til ophæng, f.eks. i bæltet. Dets aftryk viser den siddende biskop i fuldt ornat og med krumstaven støttet i sin højre hånd, som han samtidig holder op til vel-

til Museet« (forfattet af Etatsraad Thorlacius og Cancelliraad Thomsen), *Antiquariske Annaler* IV (1827), s. 159-266 (215), hvor Radulfs bispetid i øvrigt angives som 1152-1170. Jf. Michael Andersen: »Beseglet, Middelalderens seglstamper«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2001, s. 170-185 (171); Michael Andersen: »Seglstamper fra middelalderens Ribe«, *By, marsk og geest. Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen* 18 (2006), s. 75-86 (78).

- 124 Om Radulfs grav, se Birgitte Bøggild Johannsen: »Mellem gravkult og glemsel, Nogle betragtninger om danske bispegrave fra ældre middelalder og deres overlevering«, *At være i centrum, Magt og minde – højstatusbegravelse i udvalgte centre 950-1450, Kulturhistoriske studier i centralitet, Forskningscenter Centrum*, bd. 1, red. Mikael Manøe Bjerregaard og Mads Runge, Odense 2017, s. 80-99 (85); Mikael Manøe Bjerregaard: »Nadversættet fra bispegraven i Odense Skt. Albani Kirke«, sst., s. 28-43, fig. 6. Om stamperne til Ribe bys segl, se Per Kristian Madsen: »Ribe Raadhussamling«, *Mark og Montre, Fra sydvestjyske museer* 1983, s. 32-43; Michael Andersen: »Bispens sidste hvilested? Middelalderlige bispens seglstamper fundet på kirkegårde«, *hikuin* 27 (2000), s.139; Andersen 2006, s. 79.
- 125 Jf. allerede hans funktion som brevvidne, mens han i 1157-1158 endnu kun var kappellan, altså snarest kancellisekretær, for så senest i 1161 at være kongens kansler, DD 1157-1158, nr. 120 og 1161, 2703, nr. 143.
- 126 Andersen 2000, s. 137-154, 145 med henv. til bl.a. den iver, Frederik Barbarossa udfoldede i anden del af marts 1152 for at få et kongesegl leveret til brug straks efter sit valg til konge.

signelse med de udstrakte fingre. I sin venstre hånd holder han en bog. Han sidder på en foldestol uden ryglæn, som den oprindeligt blev brugt af romerske embedsmænd, fra hvem den gik over i kirkens brug.¹²⁷ Radulfs stol er smykket med langtungede, udragende dyrehoveder på enderne af stolens ben. Indskriften, hvis enkelte bogstaver må være slået med løse, og derfor ikke nødvendigvis helt ensartede eller ganske jævnaldrende stempler, se f.eks. de forskellige E-typer og S'ernes svajende placering, lader ingen være i tvivl: »Sigillum Radulfi Dei gratia Ripensis episcopi – Radulfs segl, af Guds nåde Ribes biskop«.¹²⁸ Et muligt særtræk i forhold til andre bispesegl er ifølge Henry Petersen de nedhængende bånd fra bispehuen, de såkaldte *infulae*, som blandt de danske kendte bispesegl kun findes på Ribebispeernes segl i denne ekstra lange udgave. Dette kunne måske tale for en lokal tradition i fremstillingen, eller der er tale om et ældre træk. Hertil kommer, at man ligefrem har formodet en vis portrætlighed i afbildningen,¹²⁹ og her må bispens fuldskæg nok være det, der helt tilbage til Henry Petersens segludgave fra 1886 er tænkt på. Mænd med skæg er dog, nok med undtagelse af gejstlige, ganske almindelige i datidens kunst. Her kunne også nævnes, at seglbillederne for netop Frederik Barbarossa tydeligt viser kejseren med fuldskæg, hvad der jo ikke kan undre i hans tilfælde, men tillige hænger der vældig lange bånd ned fra hans krone.¹³⁰ Man må dog regne med, at seglbilleder i lighed med periodens

127 Joseph Braun: »Bischofsstuhl«, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, bd. 2, 1941, sp. 808-816, i RDKL Labor, <https://www.rdklabor.de/w/?oldid=94504>; Jensen og Goldschmidt 2020, art. *sella*, s. 837 og *curulis*, s. 219, embedssæde, eller *faldistorium*, da. *fald-* eller *foldestol*; Ludvig Meyer: *Fremmedordbog*, København 1863, art. *Faldistolium* eller *Faldistorium*; Fritze Lindahl: »Stol«, *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*, bd. 17, sp. 207-211 (208f.). Erhard Brepohl: *Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Handwerk, Gesamtausgabe der Schrift DE DIVERSIS ARTIBUS in einem Band*, Köln 2013, bog I, XXII, s. 67 og fig. 19 om foldestoles fremstilling, bl.a. ved polering med padderokke.

128 Bæksted 1968, s. 49 fremhæver den rige brug af dobbeltformer og gentager, at stamper er et engelsk arbejde. I anden del af 1970'erne indgik bogstavformerne i en hidsig debat om dateringen af korsnedtagelsesrelieffet over Ribe Domkirkes søndre korsarmsportal. Som fremhævet af en af kombattanterne, Erik Moltke, var det netop stampens oprindelse, der burde undersøges, se Madsen 2000, s. 43, note 23 m. henv.

129 Petersen 1886, s. VIII; Prange 1982. Når Jensen og Bramming 2014, s. 15 hævder, at bispen på seglet ikke alene er høj, men også »iført tidens bukser«, må det skyldes særlige observationer!

130 Barbarossas skæg skimtes på voksaftrykket fra f.eks. et privilegium udstedt i Lodi i 1162, <https://www.isgv.de/projekte/saechische-geschichte/codex-diplomaticus-saxonia/wachssiegel-kaiser-friedrichs-i-barbarossa>. Også på Kappenberg-busten er han vist med skæg, dog i guld og ikke rødt. Per Gjørder: »The Beard as an Iconogra-

øvrige kunst gengav typer frem for at portrætter indehaverens særlige træk. Under Radulfs fødder er et dobbelt cirkelslag, som han støtter sin bispestav på. Det minder lidt om jordkloden under Kristi fødder, når han afbildes i kalkmalet udgave i kirkernes apsis, men en sådan antydning forekommer uhørt. Og hvad et par små knopper ved hver sin ende af bueslaget skal til for, må stå hen. Kan det være kanslerens særlige insignier, eller måske er det hele en fortegnets fodskammel?

Radulfs segl svarer som type til de andre bevarede danske bispesegl fra samme tid med afbildninger af den siddende biskop, da der kun i få tilfælde er tale om en stående. En sådan er især typisk for engelske bispesegl, men om de få eksempler fra Danmark er der ikke gættet på nogen særlig tilknytning til noget engelsk. Derimod er de tyske bispesegl i 11-1200-årene fra en række nordtyske og sydligere stifter, nemlig Hamburg-Bremen, Lübeck og Schwerin samt Münster, Paderborn, Osnabrück og Minden af samme type som de danske. De viser ligeledes en siddende biskop, om end der er byttet om på, hvilken hånd der holder staven. De tyske segl viser den i bispens højre hånd, mens bogen holdes i venstre, ligesom på Radulfs segl, mens hans danske kolleger har stav i venstre og bog i højre. Nogen helt entydig tilknytning er der ikke tale om, men i hovedsagen dog om ligheder med tyske segl. Derimod er norske og svenske bispesegl ofte med en stående bisp. Denne ovenstående karakteristik fra Henry Petersens hånd i 1886 synes ikke at være fuldt tilgodeset i forslagene om Radulfs seglbillede som engelsk inspireret, og i modsætning hertil fremhæves fra fransk side derimod, at såvel de franske som de skandinaviske bispesegl er inspireret fra kejserriget.¹³¹

Ærkebispeseglene fra Köln markerer i lighed med Radulfs stampe både biskoppen og kansleren, for de to hver i kombination med ærkekanslerembedet for Italien hang sammen i det tysk-romerske kejserrige. Frem til ærkebiskop Frederik 1.'s (1100-1131) første segl var der tale om runde stamper med et brystbillede af ærkebiskoppen, men fra og med Frederiks anden type fra senest 1105 gengav seglbilledet den siddende biskop på foldestolen uden ryglæn og med stav og bog, en fremstilling, som dog allerede var slået igennem i andre stifter.¹³²

phical Feature in the Viking Period and the Early Middle Ages», *Acta Archaeologica* XXXV (1964), s. 95-114.

131 Petersen 1886, s. VI.; Robert-Henri Bautier: »Apparation, diffusion et evolution typologique du sceau episcopal au moyen age« *Die Diplomatie der Bischofsurkunde vor 1250, Referate zum VIII. Internationalen Kongress für Diplomatie, Innsbruck, 27. September – 3. Oktober 1993*, Innsbruck 1993, s. 225-241 (228f.).

132 Marejke Mariak: »Die Siegel der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter«, <https://>

Fig. 8. Kölns ærkebiskop Frederik 1.'s anden segltype, brugt fra 1105. Efter: Mariak.

Typen blev kortvarigt fraveget af Arnold 2. (1151-1156), som står op og som noget nyt bærer mitra på hovedet. Det sidste gør også efterfølgeren Rainald von Dassel, mens han sidder på en tilsvarende stol som Radulfs og med en holdning og et udstyr, dvs. krumstav i sin højre hånd og bogen i venstre, svarende til Radulf, men uden hans velsignende højre hånds fremstrakte fingre. Som ærkebiskop bærer han om halsen desuden det særlige lange, vævede klæde, palliet. Et sådant tilkom naturligvis ikke Radulf, men når det gjaldt Danmark, alene ærkebispnen af Lund. Men som Radulf fremstår med en tydelig klædesbort om halsen og ned foran, kunne det jo være, at seglstikkeren har ladet sig inspirere af ærkebiskopsbilleder med pallium. Men selvfølgelig er de indvævede eller påsatte kors, som skal være på palliet, ikke med på borten, men derimod en række spidse romber, vekslende med kugler.¹³³ Og vil man se en ærkebiskop fra Köln på et spidsovalt seglbillede med

www.rheinische.geschichte.lvr.de/Epochen-und-Themen/Themen/die-siegel-dererzbischoefe-von-koeln-im-mittelalter/DE-2086, 24f.

133 G. Demay: *Le costume au moyen age d'après les sceaux*, Paris 1880, s. 288ff. (Le pallium), dog også med et abbedsegl, brugt 1120, med korsprydet bort, s. 275-278 (L'étole); Bengt Stolt: »Liturgisk dräkt«, *Kulturhistorik Leksikon for nordisk middelalder*, bd. 10, sp. 626-638 (633). Om Absalons grav og formodede rester af hans pallium, se Anne Hedeager Krag: »Absalons grav i Sorø Klosterkirke – nye analyser af farverne på ærkebispens dragt«, J. Bertelsen, Th. Bertelsen og Madsen 2022. Om Anders Sunesens palliumskors, se Otto Rydbeck, Carl M. Fürst og Agnes Branting:

Fig. 9. Rigskansler Rainald von Dassels seglaftryk som ærkebiskop af Köln, 1159-1167, samt seglet for en af hans efterfølgere, Adolf 1., 1193-1205, 1212-1216. Efter: Brunsch.

et personligt kendetegn, er der f.eks. Bruno 3. von Berg (1191-1193), der til tegn på sin valfart til Jerusalem sidder med en palmegren i hånden.¹³⁴

Til yderligere sammenligning tjener de engelske bispesegl fra 1100-årene. De viser med få undtagelser og i modsætning til Radulfs stampe og til de øvrige danske bispesegl en stående biskop. Om de få engelske bispesegl fra 1120'erne med en siddende biskop hedder det fra engelsk side, at de skyldes et personligt valg og kontinental indflydelse fra kejserriget. Og at der ikke fulgte flere efter af den slags. Heri var en forskel til de franske bispers segl, der som nævnt menes at have haft forbillede netop i det tyske.¹³⁵

Ärkebiskop Andreas Sunessons Grav i Lunds Domkyrka, *En Undersökning*, Lund 1926, s. 54ff.

134 Alexander Berner: Bruno III. von Berg, Erzbischof von Köln (1191-1193), <https://www.rheinische-geschichte.lvr.de/Persoenlichkeiten/bruno-iii.-von-berg/-/DE-2086>.

135 William St. John Hope: »The Seals of English Bishops«, *Proceedings of the Society of Antiquaries* 2/2 (1885-1887), s. 271-306; T.A. Heslop: »Seals«, *English Romanesque Art 1066-1200*, red. G. Zarnecki m.fl., London 1984, s. 298-310 (299, 307ff.); John P. Dalton: *The Archiepiscopal and Deputed Seals of York 1114-1500*, York 1992, s. 30, nævner, at den stående biskop findes frem til 1374-88 iblandt Yorks ærkebisper, se også John Cherry: »Medieval European Seals«, <https://www.brittanica.com/topic/sigillography/Medieval-European-seals>, 3f. Bautier 1993, s. 228ff. og Demay 1880, s. 279 og 289 viser eksempler på gejstlige med velsignende højrehånd, siddende på stole med udstikkende dyrehoveder.

Sammenligningerne med udenlandske bispesegl falder for Radulfs vedkommende umiddelbart bedst ud, når man ser på de tyske segl med deres siddende biskopper fra samme periode, og hvor den spidsovale, gejstlige seglform er slået igennem. De holder som Radulf bispestaven i deres højre hånd og bogen i den venstre, sådan som det ses i Köln. Men hans stampe har også træk, som kendes andetsteds fra, hvilket må være naturligt for seglet for et embede, der fandtes over hele den vest-europæiske kristenhed. Uanset Radulfs oprindelse er de kontinentale træk i hans segl så langt-fra overraskende for en dansk biskop, som tillige var kongens kansler og aktiv i udenrigspolitisk sammenhæng. Som det fremgår af hans virke, var det i høj grad det tysk-romerske kejserrige og dets magthavere, man havde at rette sig efter, uanset det bød Absalon og hans pennefører Saxo så meget imod. Hvis ikke Saxo havde skrevet, Radulf var englænder, så ville man uden tvivl have kunnet læse i dansk kunsthistorie, at Radulfs segl var inspireret af hans rejser på kontinentet og hans omgang med kejserlige dignitarer som nu f.eks. Rainald von Dassel. Ham stod kong Valdemar, Absalon og Radulf over for i 1162, og aftryk af hans segl kan have været blandt dem, der var hæftet på breve til den danske konge, og som dermed indgik til dennes kansler.

Radulf som helgenkærer, relikviekøber og klostergrundlægger

Hvilken rolle Radulf må have spillet i forbindelse med at få den pave-lige stadfæstelse på helgenkåringen af Knud Lavard og for den påfølgende kirkefest i Ringsted i 1170, er uvist, men med i Ringsted var han utvivlsomt, på linje med sine bispekolleger.¹³⁶ Den kritisk indstillede Ribe Bispekrønike fortæller om Radulf, at han forsøgte sig med at helgenkære Ribes første biskop, Lifdag (nævnt som biskop 948), hvis knogleskrin Radulf egenmægtigt satte på alteret. Bispekrøniken er ene om at kende til Lifdags helgenry og vil også vide, at en lidt senere ildebrand, formentlig i 1176, tilintetgjorde Lifdags knogler som tegn på Herrens misbilligelse. Desuden skal domkirken være brændt ned, om end der ikke har kunnet udpeges spor af en sådan brand på den tid i den stående kirke.¹³⁷

I forbindelse med Radulfs virke som biskop er det blevet hævdet,

136 Henv. i Bysted 2019, s. 19ff. Jf. formaningsbrevet 1169 fra pave Alexander 3. til kan-nikkerne, som if. Ribe Bispekrønike, s. 29f., oversættelse Søgaard, s. 268f., blev læst op i Ringsted i 1170, DD 1169, nr. 191.

137 Ribe Bispekrønike, s. 29, 26, oversættelse Søgaard, s. 268, 261 og 266. *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 1, s. 1979, s. 226, 243.

at samlingen af helgenlevn, som er fundet i alteret i Seem Kirke sydøst for Ribe, skulle være engelsk præget, især fra Northumbria, hvorefter det så sluttes, at Radulf selv skulle være kommet fra denne del af England og have medbragt relikvierne i sin tid som Ribebisp.¹³⁸ Det påhvilede netop biskoppen at levere relikvier til indvielsen af kirkerne og deres altre, og der foregik bl.a. af denne grund en livlig handel med helgenlevn, så i realiteten kan oprindelsen for en relikviepakkes enkelte helgener ikke sige noget om, hvor en køber eller leverandør af samlingen selv kom fra.¹³⁹ Udsagnet bygger desuden på en fejlagtig opfattelse af Seem Kirkes datering til omkring 1170 frem for begyndelsen af 1200-årene.¹⁴⁰ Sammensætningen af relikviesamlingen repræsenterer desuden ikke noget særligt engelsk. Den rummer et udvalg fra anden del af 1100-årene af helgener, som med bl.a. St. Pancratius i spidsen er typiske for f.eks. de nordtyske bispedømmer Paderborn, Minden, Bremen eller Hamburg.¹⁴¹

Et andet og bevidnet foretagende var der mere fremdrift i, nemlig Radulfs indsats for grundlæggelsen af et cistercienserkloster i Løgum syd for Ribe. Det kan som antydtes af Bispekrøniken have været til fremme af hans bispeindvielse ved ærkebiskop Eskil.¹⁴² Klosteret blev dannet ved overflytning af munkene fra det ældre dobbeltkloster af benediktinerordenen i Seem sydøst for Ribe, suppleret med nye cistercienserbrødre fra Herridsvad i Skåne, som tillige leverede sin abbed Stefan til i 1171 at efterfølge Radulf som Ribebisp. Muligvis skete

138 Jensen og Bramming 2014, 15.

139 Per Kristian Madsen og Jette Arneborg: »The Odyssey of a saint – Lucius, a Roman Papal Saint and his Merits from AD 253 to 2016«, *Ora Pro Nobis, Space, Place and the Practice of Saints' Cults in Medieval and Early-Modern Scandinavia and Beyond*, red. Nils Holger Petersen m.fl., København 2019, s. 215-239 (225ff.).

140 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, Seem kirke, s. 3379-3436 (3382).

141 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, s. 3396f. samt Jens Vellev: »Relikvierne fra Seem kirke«, *hikuin* 1 (1974), s. 55-64; Tue Gad: »Seem-relikviernes pergamentstrimler«, sst. s. 64-67 og Else Østergård: »Analyse af tekstilmaterialet fra Seem-relikvierne«, sst. s. 67-68; Tage E. Christiansen: »To gejstlige Typer fra Valdemarstiden«, *Middelalder, metode og medier, Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981*, red. Karsten Fledelius, Niels Lund og Herluf Nielsen, København 1981, s. 167-181 (169). Marie Krarup har i en opgave på sidefag i historie på Københavns Universitet diskuteret muligheden for, om det kunne være Radulf, der var byggherre for Seem Kirke. Dette udelukkes på baggrund af Jensen og Bramming 2014, s. 15, ikke, men i den forbindelse afviser Krarup med rette, at relikviesamlingen fra Seem skulle være af engelsk oprindelse. Jeg takker Marie Krarup for venligst at have stillet sin upublicerede tekst til min rådighed.

142 Ribe Bispekrønike, s. 28, oversættelse Søgaard, s. 267. *Danmarks Kirker*, Tønder Amt, 1, s. 127f., 130; Gelting 1980. Sterum 2010, 1, s. 29-44.

overflytningen til Løgum først i 1173.¹⁴³ Ribebisper fra og med Elias nævnes i Løgumklosters Necrologium som klostrets grundlægger, for Radulfs del under hans dødsdato, 14. februar.¹⁴⁴ Han har altså på linje med sin samtids andre kirkeledere ikke savnet viden om denne reformorden og dens succesrige virke i datiden, som han har søgt at yde sit til, på linje med bl.a. ærkebisp Eskil og dennes efterfølger Absalon. Støtten kan være udsprunget af forskellige årsager, uden at den i sig selv gør hverken Radulf eller de andre til cisterciensere.

Radulf og nonnerne

Seem Klosters nonner blev formentlig på Radulfs initiativ og i forbindelse med stiftelsen af Løgum Kloster flyttet ind til St. Nicolai Kloster i Ribe. Det var en benediktinerstiftelse i tilknytning til en af byens sognekirker, og dermed måske af noget ældre dato.¹⁴⁵ Og netop til »o karissime – oh, (mine) kæreste« – »filie syon – Zions døtre«, eller, som de også betegnes, »virgines Xristi – Kristi jomfruer«, altså nonnerne i et kloster, foreligger der en bevaret prædikentekst med forfatternavnet Radulf.¹⁴⁶ Teksten, der betegnes som »Radulfi calice spiritale – Radulfs åndelige kalk«, er endnu bevaret i et af tre bind håndskrifter fra klosterbiblioteket i Løgum. Manuskriptet må af palæografiske grunde dateres til anden del af 1100-årene, og det bedømmes til at være skrevet i et nordtysk eller syddansk cisterciensisk miljø.¹⁴⁷ Måske er det fra Radulfs tid, men beklageligt nok nævnes der intet yderligere om forfatteren Radulf, f.eks. et tilnavn, der kunne vise, hvor han kom fra, eller hvilken rang i kirken han havde. Så prædikenteksten rummer ikke

143 DD 1190-1197, nr. 163; *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 3437f.

144 *Necrologium Monasterii Loci Dei, Scriptorum Rerum Danicarum IV, CXXIII*, København 1776, 575-587, 579 »XIII [I teksten står det under XVI]. Kal. Martii. Ob... Rodolfus Episcopus Ripersis, primus fundator hujus loci«.

145 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 2, 840f.

146 Prædikenteksten er udgivet af Stephan Borgehammer: »Unik skrift från danskt 1100-tal: Opus Radulfi de calice spiritali«, *Förbistringar och förklaringar, festskrift til Anders Piltz*, red. S. Borgehammar, A. Jönsson og P. Beskow, Lund 2008, s. 132-155 (133). Heri findes både den latinske tekst og en svensk oversættelse. Borgehammer gør opmærksom på, at den mulige tilskrivning til biskop Radulf foreligger første gang i Anne Riising: *Danmarks middelalderlige Prædiken*, København 1969, s. 50, note 14. Teksten er med kommentarer igen udgivet og med dansk oversættelse af Jensen og Bramming 2014, som s. 5 og 13 entydigt peger på biskop Radulf som forfatter.

147 Borgehammar 2008, s. 135. Borgehammer oplyser, at de tre bind opbevares i Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle an der Saale. Signaturen er Yc, 4to 8.

Fig. 10. Kathoveddøren, Ribe Domkirkes søndre tværskibsportal. Radulf kan have set relieffet af Korsnedtagelsen på tympanon over døren. Det har paralleller i Catalonien, både hvad angår motivet og den tilhørende indskrift. Den døde, sejrende og kronede Frelser nedtages af korset, der er vist som Livets Træ. Josef af Arimatea og Nikodemus forvalter den nåde, som kirkebygningen rummer i skikkelse af Det nye Jerusalem. Foto: Nationalmuseet.

bevis for, at der er tale om et værk af Ribebispen, eller for, at det blev forfattet med henblik på netop nonnerne i Seem eller Ribe.

Navnet Radulf er som nævnt ikke enestående på den tid, hvor der tillige var mindst endnu en Radulf knyttet til domkirken i Ribe.¹⁴⁸ Uanset hvem der skrev, var han præget af bibelkendskab og fortrolighed med 1100-årenes teologiske litteratur. Det gælder f.eks. Petrus Lombardus (død 1160), som var knyttet til Pariseruniversitetet.¹⁴⁹ Her skrev han i 1150'erne sit hovedværk »Sententiarum libri quattuor«, som fremkom i 1156, hvilket indgår i den sandsynlige tidsramme for forfattelsen af Radulfs prædiken på ca. 1156-1200.¹⁵⁰ Petrus fremfører i fjerde bog den lære om sakramenterne, bl.a. opfattelsen af nadveren, som Radulfs prædiken henviser til, og som blev fastslået i 1215 ved Det Fjerde Laterankoncil. Altså læren om Kristi realpræsens igennem forvandlingen af vin og brød, et tema, der som foreslået for så vidt godt kunne læses ind i en tolkning af korsnedtagelsesscenen på tympanon

148 Borgehammer 2008, s. 137.

149 Jensen og Bramming 2014, s. 13.

150 Borgehammer 2008, s. 136.

over Ribe Domkirkes sydlige tværskibsportal, der så samtidig menes at være fra Radulfs bispetid, og som søger sine paralleller i Catalonien.¹⁵¹

Det aktuelle kendskab til lombarderen viser snarest, hvor forfatteren til Radulfs prædiken ligesom så mange andre havde studeret, nemlig i Paris. Det understreges af, at han ned i detaljen citerer fra en udgave af Bibelen, der var i brug i Paris på den tid.¹⁵² Hvor forfatteren Radulf så kom fra, må forblive ukendt, ligesom med kansleren og bispem Radulf, også om de to var identiske. 1100-årenes kirke og dens mænd udgjorde ligesom Pariseruniversitetet en international forsamling og organisation. En ung Radulf kan have færdedes i de samme kredse som Absalon. Måske fik Absalon ham anbefalet som en mulig dansk bispe- og kongetjener, ligesom da abbed Peter i Reims medgav en ung kannik ved domkirken i Reims et brev med sine bedste anbefalinger til ærkebiskop Eskil.¹⁵³ Et bekendtskab fra Parisertiden mellem Absalon og Radulf er en mulighed, og at Absalon derfor kan have indkaldt Radulf til at få hold på det kongelige kancelli. Det ville i givet fald stride mod det, som Saxo og Ribe Bispekrønike sidenhen gerne ville have læseren til at tro om kansler-bispen Radulfs manglende dygtighed. Det skete for Saxos vedkommende i et forsøg på at dække for kongens egen, mindre flatterende rolle i det skismatiske kejserparti og for at holde Saxos arbejdsgiver, Absalon, mest muligt fri af rollen som skismatiker. Eller var Saxo måske jaloux på en udlænding, som kom højt på strå? Gætterier, javist.

Radulfs gravmæle?

Radulf blev efter sin død i 1171 ifølge Ribe Bispekrønike begravet foran korsets alter midt på stengulvet, altså i østenden af Ribe Domkirkes midtskib.¹⁵⁴ Det var en fremtrædende og attraktiv plads, hvor bispem kom til at ligge foran Helligkorsalteret, men hvor han senere kan være blevet fortrængt af yngre prominente grave.¹⁵⁵ Nogen omtale af hans gravmæle kendes ikke, men efter en usikker tradition skulle en gravsten af granit, som ligger i domkirken, have udgjort låget på Radulfs kiste. Den korsprydede, »marcipanbrødsformede« sten siges endvidere at være engelsk arbejde.¹⁵⁶

151 Jensen og Bramming 2014, s. 66, 69-72 samt 68v og 69r i Radulfs prædikentekst.

152 Borgehammer 2008, s. 137.

153 DD, 1166-1177, nr. 186.

154 Ribe Bispekrønike, s. 30, oversættelse Søgaard, s. 269.

155 Kong Christoffer 1. blev gravlagt her i 1259, se Per Kristian Madsen: »Christoffer 1«, Kryger 2014, bd. 1, s. 355-375 (358ff., 371ff.).

156 Jensen og Bramming 2014, s. 16, 24. Henvisningen side 16 til *Ribe Stifts Aarbog*

Stenen blev i 1843 gravet op ude i Lindegården syd for domkirken, da man planerede området og sænkede dets niveau, hvorved der ligesom også sidenhen fremkom mange begravelser. En overgang lå den derefter lige vest for Kathoveddøren, som det fremgår af et foto,¹⁵⁷ men kom så ind i kirken. Før da blev den tegnet i 1871 af Magnus-Petersen, på hvis tegning opgravningsstedet er noteret.¹⁵⁸ Værket *Danmarks Kirker* omtaler i forbindelse med domkirken hverken den påberåbte tradition eller nogen forbindelse til England. Derimod vidste man allerede tidligere at henvise til, at en lignende sten, eller måske et kistelåg, og med runeindskrift over den døde, kendes fra Bjolderup Kirke vest for Aabenraa i Sønderjylland.¹⁵⁹ Denne stens dekoration og dens reliefhuggede runer daterer den ifølge Erik Moltke til omkring 1200, snarest dog efter 1200.¹⁶⁰ Stenen i Ribe kan være fra samme tid, og at kæde den sammen med Radulf og formode, at den lå over ham inde i domkirken, er der ikke hold i. Dens såkaldt engelske præg skyldes sikkert nok engang oplysningen om Radulfs påståede nationalitet og dermed måske en udtalt formodning om, at han selv skulle have bestemt udformningen af sit gravmæle.

Afslutning

Danmark søgte i anden del af 1100-årene sin plads i middelalderens Europa, også på bygningskunstens område, hvor en nyhed som teglbyggeriet bidrog til fyrsters og stormænds ry. Hermed er blot ikke sagt, at formidlingen af det nye skete inden for disse snævre cirkler. Ikke mindst byarkæologiens landvindinger i de seneste årtier har vist, at vejene, ad hvilke nyhederne bredte sig, havde mere med handel og tilhørende kulturel og teknisk udveksling at gøre end den scene, som navngivne politiske aktører inden for begivenhedshistorien optrådte på. På denne baggrund og efter en samlet bedømmelse må Valdemar den Stores kansler, Radulf, frakendes rollen som eksklusiv bagmand for indførelsen af tegl i Danmark. Men selv fri herfor forbliver han en vigtig, tidstypisk person, uanset om han så var englænder, som Saxo skrev, eller af kontinental oprindelse. Han svarede, også som udlænding og internationalt uddannet, til flere andre højtstående kirkemænd

1944, s. 9-17 (artikel af Helge Haar: »Fra Ribe Stifts Bisperække«) synes at være fejlagtig.

157 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 1, s. 121f. og fig. 30a, s. 126.

158 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 2, s. 587.

159 *Danmarks Kirker*, Åbenrå Amt, 1, s. 183. *Danmarks Kirker*, Kunsthistorisk oversigt, København 1963, s. 2763.

160 Moltke 1976, s. 334ff.

i 1100-årenes Danmark. At han stadig som i et prisme spejler de forskellige indfaldsvinkler for arkitektur og kunst i 1100-årenes Danmark, er tydeligt. Men ikke ensbetydende med, at han eller hans kolleger personligt søgte viden om det sidste på markedet og bragte det med sig hjem. Om Absalon ved vi fra fransk side, at han købte bly fra både England og Tyskland, bl.a. fordi det engelske var det bedste, men indkøbet kan være sket hjemmefra og på et marked i et helt tredje land, f.eks. Flandern.¹⁶¹

Hvad angår teglstenenes komme, er det de arkæologisk-naturvidenskabelige analysemetoder, der skal i centrum, frem for hovedsagelig at se på stil, grundplaner og personer. Mogens Clemmensen var allerede i 1924 inde på, at netop den tekniske udvikling i den lombardiske teglstensbrug måske vil kunne afsløre påvirkningerne på de danske bygværker.¹⁶² Takket være naturvidenskabelige undersøgelser af ler- og mineralsammensætning samt af brændingsteknik og murerpraksis bør man i dag kunne komme betydeligt videre. Her skal også nordtyske teglbyggerier inddrages, uanset tidligere forsknings opfattelse af, at teglen kom direkte og nærmest uberørt til Danmark fra Lombardiet. Analyserne bør ud over norditaliensk tegl også inddrage materiale fra Verden an der Aller i Nordtyskland sammenlignet med de ripensiske fund samt med tegl fra Danevirke.¹⁶³ Det må bl.a. forhåbentlig kunne bidrage til en afklaring af, om Ribe importerede sine tidligste teglsten på samme måde som med sandsten og tufsten, eller om man fra begyndelsen brændte sten fra enten marskens ler eller andetsteds fra. Et slægtskab til den ene eller anden side kunne desuden afsløre sig i den teknik, der kom med teglen, både ved dens fremstilling og brænding samt i sorteringen af de brændte sten og deres eventuelle tildannelse, i opmuringen og den anvendte mørtelteknik. Hertil hører også rødkalkningen af kirkernes mure, hvor man måske kan efterspore og sammenholde farve- og kalkrecepterne i henholdsvis Danmark og andetsteds.

Frem for i første række at være et kirkeligt og kongeligt anliggende foregik spredningen af den nye teglteknik formentlig over en langt bredere front og som led i periodens øgede samhandel og byernes opblomstring i Nordvesteuropa i tiden op mod 1200.¹⁶⁴ De byarkæolo-

161 DD, 1188, nr. 154, jf. nr. 155-159. Bertelsen og Madsen 2022.

162 Clemmensen 1924, s. 270f.

163 Med støtte fra A.P. Møllerfonden og Augustinus Fonden og under ledelse af professor, dr.scient. Kaare Lund Rasmussen, Syddansk Universitet, vil projektet »Danish Lombardian Connections« forsøge sådanne undersøgelser.

164 Allerede Günter Binding: art. »Backsteinbau«, *Lexikon des Mittelalters*, 1, München og Zürich 1980, sp. 1329f. peger herpå. Jf. Madsen 1994, s. 276f.

giske undersøgelser, som satte ind efter Anden Verdenskrig, har siden Clemmensens tid fremlagt helt ny viden. Især Flandern med en by som Brugge indtog en nøgleposition i det internationale handelsnetværk, med forbindelser sydpå helt til Middelhavsområdet, og mod nord og øst ind i Østersøen med dens rækkevis af handelsbyer. Udviklingen tog fart ved Østersøens sydkyst i takt med den tyske fremtrængning mod øst og med Lübeck og handelen ud af Østersøen til Nordvesteuropa, det, der blev grundlaget for Hansaen. I Lübeck rejstes den såkaldte »Gründerviertel« som en rent træbygget, men systematiseret handelsby fra omkring 1100, og før de skriftlige kilder beretter om byens grundlæggelse i ca. 1143. På de anseelige, høje træbygninger blev der lagt tegltage, og i forlængelse heraf byggede man omkring 1175 kælderhalse og trapper af munkesten ned til de jordgravede trækældre under købmandshusene. Murstenen sejrede som byggemateriale i Lübeck på det kirkelige som på det profane byggeris område, og efter alt at dømme med købmændenes huse og byens befæstning med blandt det første.¹⁶⁵ Lübeck hørte til den danske interessesfære. Nyhederne kan ikke være gået upåagtet hen på nordsiden af Østersøen, i Danmark, hvor teglen på samme tid trådte frem på scenen både i det sydjyske ved Danevirke og i Ribe samt i det sjællandske Sorø og Ringsted. Der bør efterstræbes, at de naturvidenskabelige undersøgelser bør omfatte hele denne kreds. Hertil kommer moderne udgravninger, som på f.eks. Esrum Kloster som en oplagt mulighed i kombination med de naturvidenskabelige analyser.

Grundlaget for vore dages arkitektur- og teglforskning, dennes synsvinkler og muligheder er anderledes end for et århundrede siden, da Mogens Clemmensen skrev på sin grundlæggende artikel. I sin tid sørgede Absalons pressemand Saxo dog lige for på sin chefs vegne så at sige at få et sidste ord ind, når det gjaldt tegl. Det kan han så få her igen. For rørende er Saxos historie om, hvordan Absalon omsorgsfuldt sørger for at få en varm teglsten i en lille, perforeret kasse ned i sengen

165 Manfred Gläser: »Archäologische Beiträge zur Datierung der Lübecker Backsteinmauern«, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17 (1987), s. 245-252; Holst 2017; Ursula Radis: »Neue archäologische Befunde zu Anfängen des profanen Backsteinbaus in Lübeck«, *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart, Beiträge der 21. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Gdansk 18-21 September 2013*, red. T. Torbus og K.A. Wojtezak, Warszawa 2017, s. 115-142 (119ff., 137f.); Dirk Rieger og Manfred Schneider: »Bestellt, geliefert, gebaut – Standardisierung in Lübeck«, *Archäologie in Deutschland, Gründerzeit, Stadt um 1200* 4 (2020), s. 32-35. Witte 2020, s. 17.

under sin gamle forgængers kolde fødder. Det skete den sidste nat på Absalons borg, før Absalon sejlede Eskil til Slesvig. Han var for sidste gang på vej ned til Clairvaux for dér at nyde sit otium i sin afdøde ven den Hellige Bernhards kloster. Absalons omsorg glædede Eskil, »fordi den udsprang af kærlig omsorg hos opfinderen, ikke af nogen særlig viden eller professionel indsigt«. ¹⁶⁶

Lige præcis en beskrivelse af en innovativ bagmand og som vanligt ros fra Saxo til Absalon, men kom Saxo måske til at afsløre noget – Freud har jo ikke levet forgæves – så: Var Eskil mon også eller især med til at iværksætte teglbyggeriet på dansk jord? Formodninger og tilskrivninger skal undgås, så lad det komme an på naturvidenskabelige analyser og moderne arkæologiske undersøgelser.

Summary

In 1924 the Danish architect Mogens Clemmensen put forward his theory on the introduction of brick building into Denmark just around 1160. His explanation to this was mainly accepted, by architectural researchers and art historians as well as historians, although also put under discussion. His studies were concentrated on North Italian Lombardic churches and Cistercian abbey churches, pinpointing several architectonic details which he also identified in Danish brick churches from the second part of the 12th century, situated on the island of Seeland.

A few sources refer to the use of bricks for defensive works during the reign of king Valdemar the Great (1157-1182). Clemmensen also pointed to the man whom he believed had personally transferred the technique of brick making and building directly from the Lombardy to Denmark. This mastermind was Radulf (died 1171), an Englishman by birth, although his name occurs more than once in 12th century Denmark, and a secretary and chancellor of king Valdemar. According to Clemmensen Radulf attended a synod in Pavia in 1160 on behalf of the king. From there Radulf should have brought the knowledge of bricks and their use back into Denmark. The year 1160 was early enough to fit in with the proposed and very short initial construction period of the Royal Abbey Church of Ringsted and the erection of the Abbey Church of Sorø at the initiative of bishop Absalon, the king's close friend and prime counsellor.

¹⁶⁶ Saxo, 14. bog, 55,16, s. 466f. Bertelsen 2021, s. 92 anfører, at Saxos mulige hentydning til indførelsen af tegl nok gælder Absalon.

The Pavia meeting was summoned by the Emperor, Frederick Barbarossa. It was a part of the Grand Schism and two years later, Valdemar had to submit to the emperor as his vassal and accepted the crown of his country from the emperor's hand. Radulf also participated in these events which were described by the Danish historian Saxo who did his very best to hide most of the role of Valdemar and Absalon as followers of the schismatic line of Frederick Barbarossa. He almost accuses Radulf, whom he seems to have disliked, not to have acted to the best of Danish interests.

A scrutiny of the available sources, presented in this paper, did not confirm the participation of Radulf in the Pavia meeting, which was instead attended by Elias, whom Radulf followed as a bishop of Ribe from 1162. Elias was Flemish by birth and obviously both prelates made their careers in Denmark due to their international education and skills. Both may have visited the Paris University Schools and maybe Absalon, who was there as a student before 1157, actually met Radulf in Paris.

The general idea of a single main ecclesiastical and political figure as Radulf as the mastermind behind the introduction of building materials and specific architectonic ideals represents a somewhat outdated view. Never forget what Abbot Suger wrote about diversity. Instead the rapid spread of building techniques may have followed the intense evolution of urban sites, clusters and trade during the second part of the 12th century, which created the background for the German Hanse and the connections between North West Europe, the Baltic and the Mediterranean.

A series of rather elaborated theories concerning the personal artistic views and influences of Radulf followed each other after the initial work of Clemmensen. These ideas were based on his supposed English origin and his activities as a church administrator, a supplier of church relics and as a founder of a Cistercian abbey as well as the possible initiator of the oldest brick building in Ribe, which does not show any similarities with Lombard architecture, however. His seal as a bishop has for long been considered as an English type. The best parallels, however, occur between the seals of Imperial bishops from the time of Radulf's meeting with the emperor, and whoever did bring the collection of relics in question, most reasonably acquired them somewhere in North Germany, not in England.

As for the Cistercian Abbey of Løgum, for which Radulf was a true benefactor, like other fellow bishops, it had its roots in the Abbey of

Herrisvad, whose monks came from France. Paris was also the place of inspiration behind a latin sermon of the second half of the 12th century which has survived from Løgum. It was written to a congregation of nuns and carries the name of an author called Radulf. An authorship of the bishop of Ribe remains unproven. On the other hand, the sermon demonstrates a close affiliation with Parisian theological thoughts and publishing.